

Interview

IN GESPREK MET

auteur Bartlett
over macht techindustrie

Praktijk

HET LAND VAN

Muziek in de klas

Vmbo

ONDOORZICHTIG

Digitale examens

Achtergrond

TRUMP REËLE BEDREIGING?

Democratie in gevaar

AAN DE SLAG MET MUZIEK

Op zoek naar **vakinhoudelijke nascholing op wetenschappelijk niveau?**

Maak kennis met de meest recente wetenschappelijke inzichten in actuele thema's.

Nieuw in ons cursusaanbod voor leraren Mens en Maatschappij:

- ✓ De Dekolonisatie in perspectief
- ✓ Goed en fout in de Tweede Wereldoorlog: historiografie en discussie
- ✓ De Nederlander bestaat niet? Nationale identiteitsvorming in cultuurhistorisch perspectief

Ga voor meer informatie naar **[ou.nl/leraren](https://www.ou.nl/leraren)**

Open Universiteit
www.ou.nl

D-WOORD

Mark Rutte heeft net gezegd dat het kabinet de afschaffing van de dividendbelasting opnieuw gaat bekijken, merkt een leerling terloops op kort nadat de premier dit nieuws tijdens zijn wekelijkse persconferentie naar buiten bracht.

Dat heftige gebeurtenissen het klaslokaal bereiken is anno 2018 niet opmerkelijk, maar dat het D-woord op een vrijdagmiddag ook binnen de schoolmuren valt, zegt wel iets. Maar wat zegt dit eigenlijk? Is de dividendbelasting een thema dat jongeren bezighoudt, omdat volwassenen het hier ook over hebben? Is het D-woord een hype waar je iets van moet vinden? Of hebben we een generatie kritische burgers die vaststelt dat de premier een opmerkelijke uitspraak heeft gedaan? Een antwoord op deze vragen heb ik niet, maar ik hoop stiekem het laatste. Dat biedt de docent immers tal van mogelijkheden, bijvoorbeeld door met

scholieren in gesprek te gaan over een politiek heikele, maar complexe en op het eerste gezicht weinig aantrekkelijke kwestie. Zei de premier eigenlijk wel iets opvallends? Waarom roept het D-woord zoveel discussie op? Kunnen partijen standpunten heroverwegen die ze enkele weken eerder nog te vuur en te zwaard verdedigden? Leidt deze wending tot meer vertrouwen in de politiek of ontstaat er juist meer wantrouwen? Of de dividendbelasting verdwijnt of niet, het kabinet heeft in elk geval aangetoond dat een ver-van-mijn-bed-belasting wel degelijk onderwerp van gesprek kan zijn onder jongeren en in de klas!

IVO PERTIJS
hoofdredacteur

i.pertijs@maatschappijenpolitiek.nl

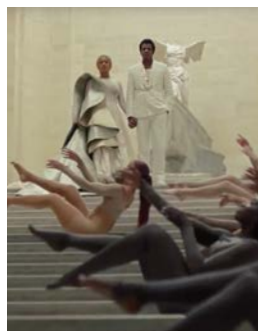
INHOUD

3 REDACTIONEEL	10 VIDEOCLIPS	18 DIGITALE EXAMENS	22 DEMOCRATIE IN GEVAAR
4 AUTEUR: TECHNOLOGIE EN DEMOCRATIE	12 THEATER	19 CVTE	24 PROFIELWERKSTUK
7 COLUMN	14 CULTUURTIPS	20 CULTURELE ANTROPOLOGIE	26 DEMOCRATISCHE SCHOOL
8 MUZIEK	15 VOX POPULI	21 COLUMN	28 RECENSIES
	16 LOKROEP JIHAD		30 NVLM

04

10

12

18

20

Jamie Bartlett
(foto: Bart van Vliet)

JAMIE BARTLETT OVER DE MACHT VAN TECHBEDRIJVEN

'ZE ZIJN TE GOED'

Jamie Bartlett is directeur van de Britse denktank Demos. Hij dankt zijn bekendheid vooral aan zijn boeken en artikelen over het internet en de macht van de grote techbedrijven. In september sprak Bartlett voor *de Nacht van de Dictatuur* in verschillende Nederlandse steden. *M&P* ontmoette de expert voor zijn laatste lezing.

IVO PERTIJS

Zag je hoe iedereen net omhoogkeek?', vraagt Jamie Bartlett tijdens een wandeling door hartje Rotterdam. We passeerden net een drietal medewerkers van een bouwbedrijf die naar een zoveelste verdieping van een flatgebouw tuurden. Voorbijgangers volgden het voorbeeld. 'Eigenlijk werkt het op internet net zo.' Voor zijn laatste lezing is Bartlett op weg naar Arminius waar hij zal spreken over zijn boek *The People vs. Tech*. Hierin schetst hij de macht van de grote techbedrijven. In ons gesprek eerder die dag ging Bartlett uitgebreid in op jongeren. Over deze generatie maakt de Brit zich zorgen. Bartlett: 'De veronderstelling is dat jongeren dit probleem gaan oplossen, omdat ze met het internet zijn opgegroeid. Het probleem is dat ze niets anders dan het internet kennen. Jongeren weten niet hoe de wereld er vóór die tijd uit zag. Ze weten niet dat er alternatieven mogelijk zijn. In zeker zin beperkt dit hun mogelijkheden om alternatieven voor te stellen. In mijn boek noem ik dit een probleem. We volgen een bepaald spoor en het is altijd zorgelijk als er geen alternatieven zijn voor het pad dat we volgen. Daarnaast zie ik vanuit de technologie een groot gevaar voor de democratie in de hele wereld.'

Kunt u dit toelichten?

'Het gevaar manifesteert zich de komende twintig tot dertig jaar langzaam en stap-voor-stap. Het gaat om een langzame erosie van hoe de democratie daadwerkelijk werkt. Het is een probleem waar deze generatie mee om moet gaan. Jongeren leiden later deze samenleving. Zij zijn degenen die in deze gekke wereld betrokken zijn, met al hun interacties en

data die voortdurend worden gedeeld en waarvan profielen worden gebouwd; dit vanaf een zeer jonge leeftijd. De veranderingen raken deze groep meer dan mensen van mijn generatie. Soms zijn jongeren zelfverzekerder als het technologie betreft, maar ze zijn ook wat naïef als het gaat om de implicaties en wat dit voor de lange termijn betekent. Ouders en docenten denken te vaak dat deze kinderen zo briljant zijn. Dat zijn ze ook als het om specifieke apps gaat, maar ik denk niet dat zij daadwerkelijk begrijpen wat de omvang is van waar ze mee bezig zijn of hoe de technologie is gecreëerd.'

'HOE KAN EEN POLITICUS REKENSCHAP AFLEGGEN ALS HIJ EEN MILJOEN VERSCHILLENDE BERICHTEN NAAR MILJOENEN MENSEN STUURT?'

Is de gemiddelde burger wel bekend met de macht van Google, Facebook en andere techbedrijven?

'Een jaar geleden zagen weinig mensen in wat de macht van deze bedrijven was. Ze zagen dat de bedrijven groot waren, en dat iedereen van hun diensten gebruikmaakt. Maar ik denk niet dat zij inzagen wat het betekent als bedrijven zo veel over je weten en dat ze zo'n

dominante plek in het publieke debat innamen. Ook realiseerde men zich niet altijd dat we computers blijven verbeteren: krachtigere computers, meer *cloud-based services*, de productie van meer data, slimmere algoritmen. Jong en oud stonden hier niet echt bij stil. Ik denk dat we ons nu langzaam realiseren wat dit alles betekent. Laat ik een subtiel voorbeeld nemen: je focus en concentratie. Nicholas Carr reflecteert in zijn boek *Het ondiepe* op het probleem van een cultuur waarin mensen niet langer in staat zijn om lange tijd te lezen. Je denkt aan je telefoon en wilt voortdurend alles checken. Dit is een probleem voor de democratie. Burgers moeten zich kunnen concentreren en morele oordelen kunnen vormen over bepaalde zaken en niet met de massa meewaaien. Ze moeten onafhankelijk zijn en dat is erg lastig als je voortdurend wordt afgeleid.'

Maakt dit mensen uit?

'Ik denk niet dat mensen de omvang zien van de enorme industrie van data-makelaars. Mensen weten niet om hoeveel datapunten het gaat die, vooral via een Android-telefoon, naar Google-diensten gaan. Elke dag gaat het om ongeveer negenhonderd datapunten. Mensen realiseren zich ook niet hoeveel er dit in de toekomst gaan worden. Alle nieuwe producten worden nu voorzien van chips om data te verzamelen. Mensen realiseren zich niet waarvan er allemaal data zijn. Het lijkt ze niet zoveel te kunnen schelen. Stel je voor dat deze gegevens over tien jaar in verkeerde handen komt. Een regering die je liever niet ziet, maar die besluit dat het alle data willen hebben en dat ze op basis daarvan een model ontwikkelen om te voorspellen wie de onruststokers zijn.

Illustratie: Twenty

Vijf jaar geleden klonk dit als science fiction, maar de combinatie van de richting waar het internet opgaat en de weg die de politiek lijkt in te slaan, leidt tot legitieme zorgen.'

Is een nationalisatie van grote tech-bedrijven denkbaar?

'Dat zie ik niet gebeuren. In dat geval verlaten ze het land. Overheden kunnen echter wel andere bedrijven nationaliseren die data verzamelen, zoals Nederlandse data-makelaarsbedrijven. Zelfs zonder nationalisatie van bedrijven kan een land wetten aannemen die overheden toegang tot alle data geven. Op kleine schaal gebeurt dit al. Een Brits parlementslid diende een wetsvoorstel in dat Facebook verplicht om alle besloten groepen openbaar te maken. Facebook zou bovendien alle informatie over mensen die problemen veroorzaken

moeten overdragen. Als een overheid data verzamelt over burgers kan dit soms nodig zijn om de misdraad te bestrijden of andere problemen op te lossen. Gezondheidsgegevens zijn daar een goed voorbeeld van.'

Barack Obama en Donald Trump maakten beiden voor hun verkiezingscampagnes gebruik van technologieën. Is dit een nieuwe trend?

'Dit is de wijze waarop vrijwel elke politieke partij nu werkt. Dit is het vreemde aan het beruchte Cambridge Analytica-verhaal. Veel partijen doen soortgelijke dingen. Iedereen was woedend en geschokt, maar dat gold niet voor mensen die in de digitale advertentiebranche werken. Zij weten dat dit al lang zo gaat. Dit is echt zorgelijk. Het is een nieuwe norm hoe verkiezingen worden gewonnen of verloren: door met gepersonali-

seerde advertenties te focussen op individuen. Iedereen krijgt nu een andere boodschap. Hoe kan een politicus rekenschap afleggen als hij een miljoen verschillende berichten naar miljoenen mensen stuurt? De vragen die Cambridge Analytica oproept gaan niet over het valsspelen door Trump of een gestolen Brexit. De belangrijkste vraag luidt: welke richting gaat de politiek op? Ik zou leerlingen na willen laten denken over de vraag of John F. Kennedy profijt had van de televisie. Het bekende verhaal. Wat voor soort politicus geniet nu voordeel door het gebruik van sociale media-berichten, virale campagnes, gepersonaliseerde advertenties? Ik denk mensen zoals Donald Trump en populistische politici.'

Kunnen we Trump een copycat noemen?

'Zoiets. Omdat hij een outsider was, was zijn team meer bereid om te experimenteren met nieuwe technieken. Elke verkiezing is een wapenwedloop. Het team dat de vorige keer verloor vraagt zich af hoe het winnende team aan zijn overwinning kwam. Zij proberen altijd hun eigen campagnes te verbeteren en maken daarbij gebruik van de nieuwste advertentietechnologieën.'

Het klinkt paradoxaal: politici maken zelf gebruik van technologieën om verkiezingen te winnen, maar maken zich tegelijkertijd druk over de inzet van technologieën door landen als Rusland en China...

'Zo heb ik er zelf nog niet over nagedacht, maar u heeft absoluut gelijk. Feitelijk maak ik mij aan hetzelfde schuldig. Ik klaag over Amazon, maar mijn boeken worden wel via Amazon verkocht. Politici die bang zijn voor technologie realiseren zich dan ze zonder de inzet van technologische middelen niet kunnen worden gekozen. Ik weet niet zeker of dit een paradox is of een soort val waarin politici vast zitten. Iedereen zit nu vast aan deze nieuwe manier van communiceren. Een aantal politici zei tegen mij dat ze echt gefrustreerd waren over deze tech-bedrijven, maar ze kunnen deze ondernemingen niet te veel bekritisseren. Ze maken immers zelf gebruik van hun diensten. Dat geldt voor iedereen. Mensen waarderen het gemak, de toegang... Natuurlijk houd ik ook van al die dingen. Dat is haast het probleem. Deze bedrijven zijn zo goed en zo gebruiksvriendelijk dat we er afhankelijk van zijn geworden. Ze zijn te goed.'

De ondertitel van uw boek luidt *How the internet is killing democracy (and how we save it)*. Heeft het internet eigenlijk al niet gedood?

'Dat is te negatief. De eerlijkste ondertitel zou zijn *Hoe het huidige internet de liberale representatieve democratie ondermijnt*. Democratie kent immers vele vormen. Na de oorlog werkte het systeem van de representatieve democratie over het algemeen best goed. Dat wordt nu ondermijnd.'

In de tussentijd bevinden mensen zich in bubbels en lijken ze het vooral met elkaar oneens.

'Het was nog nooit zo gemakkelijk om te horen wat andere groepen hebben te zeggen. Het probleem is dat we hier niet respectvol mee omgaan. We verwerpen wat de ander zegt: het is stom of gevaarlijk. Als je naar fora van populistische groepen gaat, links of rechts, dan moet je luisteren om daadwerkelijk te begrijpen waar de standpunten vandaan komen. Je kunt het er 100 procent mee oneens zijn, maar je wordt minder agressief als je weet wat hun frustraties zijn.'

Weten docenten voldoende over de internetfora van jongeren?

'Docenten hebben niet zoveel ervaring met leven in de fora waar deze kinderen heen gaan. Docenten kunnen verwijzen naar problemen waar ik vroeger mee had te maken, zoals het omgaan met verkeerde vrienden, als minderjarige drinken of roken. Daar zijn ze bekend mee. Opeens leven kinderen in een totaal andere wereld met verschillende culturen, uitdagingen en gedragingen. Sommige docenten kennen zelfs de basis hiervan niet. Ik weet niet hoe je hier betekenisvol les over kunt geven als je hier niet bekend mee bent. Docenten, en tot op zeker hoogte ook ouders, hebben de verantwoordelijkheid om naar de websites of Instagram-accounts van Alex Jones of Thierry Baudet te gaan of kennis te nemen van fora over eetstoornissen. Als ik met jongeren praat en zij realiseren zich dat ik hiermee bekend ben, bijvoorbeeld over het *dark net*, dan verandert de machtsdynamiek in de ruimte. Ze beginnen vragen te stellen. Neem bijvoorbeeld de websites over eetstoornissen. Deze lijken sociaal en ondersteunend, maar ze zijn gevaarlijk. Het werkt niet door tegen jongeren te zeggen dat ze dit soort sites niet moeten bezoeken. Geef aan dat je weet hoe deze websites werken.' ♦

STEEF

AAN JESSE

Aan de politici die beloven.
Die veel zeggen, maar niets doen.
Die roepen, niet luisteren.
Aan de jaknikkers, compromissen-sluiters, de niets-zeggers.

Dit is GEEN ode.

Aan de minister-president, die al acht jaar bezuinigt op onderwijs, zorg en veiligheid.

Aan de minister van, die namens een onderwijspartij het kaalplukken van het onderwijs gewoon door laat gaan.

Aan de minister voor, notabene zelf docent geweest, die vergeet dat het onderwijs een ambacht is en geen cursus.

Aan het Kamerlid, dat na de verkiezingen in een mal gegoten zit.

Dit is GEEN ode.

Aan Hare, aan Zijne, aan Uwe Excellentie.
Aan de fractievoorzitters, de Kamerleden, de staatssecretarissen, de ministers, de minister-president.
Aan alle machtsbeluste beroeps politici, de zakkenvullers, backbenchers en carriëretijgers.

Dit is GEEN ode omdat je altijd maar belooft en wij er niets van terugzien.

Dit is GEEN ode omdat we klaar zijn met die mooie woorden, met je:

"We zien je."

"We waarderen je."

Dit is GEEN ode, omdat je moet weten dat het niet alleen ten koste van ons, maar van alle Nederlanders gaat. ♦

STEF VAN DER LINDEN
(maatschappijleer.net)

DIT IS GEEN ODE

MUZIEK IN DE KLAS

'IEDEREEN IS VAN DE WERELD'

Muziek dient niet allen ter ontspanning, maar kan ook van betekenis zijn tijdens maatschappijleer- en andere lessen. Hieronder vindt u een aantal voorbeelden ter inspiratie. Zet eens een muziekje op!

JANINE MIDDELKOOP

'E r is iemand dood', roept Haya als ik vraag naar het nieuws van de week. 'David Bowie', roept Delta, maar hij heeft geen idee wie dat was. Ik laat via *Google Afbeeldingen* iets van de zanger zien en al gauw zijn leerlingen geboeid door het Bowies extravagante uiterlijk. Ik laat stukjes van zijn grootste hits horen en leg uit hoe vernieuwend hij was. Na een klein kwartiertje start ik de les en merk ik wat een dergelijke muzikale lesopening met de klas doet. Er heerst een ontspannen en vrolijke sfeer waarin iedereen aan het werk lijkt te willen gaan. Deze les, begin 2016, heeft ertoe geleid dat ik vaker muziek in de klas gebruik - en daarin ben ik niet de enige.

ANGST - FRESKU:

'Aanslagen in Parijs heel de wereld in de stress, niemand die de genocide in Nigeria beseft. Ver van je bed dus het hindert je niet echt, tellen Afrikaanse levens minder dan de rest?!

POSITIEF

Een oud-collega begint een les die gaat over een internationaal onderwerp, wereldburgerschap of ontwikkelingssamenwerking steevast met het draaien van *Iedereen is van de wereld* van The Scene. Het nummer klinkt al door het lokaal voordat leerlingen binnenkomen. Zij kijken verbaasd, soms een tikje wantrouwend, maar vooral nieuwsgierig naar wat er komen gaat. Een andere collega draait af en toe tussen twee lessen in een punknummer uit zijn verleden. Het lied dendert door de gang. Hij doet dit vooral voor *zijn* ontspanning, maar dat het positief bijdraagt aan de band die hij met zijn klas heeft is duidelijk. Weer een andere collega maakt van de favoriete

IEDEREEN IS VAN DE WERELD - THE SCENE:

'Iedereen is van de wereld. De wereld is van iedereen. Yeah, yeah, yeah. Rood zwart wit geel jong oud man of vrouw. In het donker kan ik jou niet zien, maar deze is van ons aan jou.'

tracks van zijn leerlingen een *Spotify playlist* en zet deze op tijdens zelfstandig werken. Als een leerling een extra pluim verdient, mag hij een tweede favoriet nummer aan de afspeellijst toevoegen of een lied van een klasgenoot doorspelen.

Als het even kan, probeer ik muziek aan de lesinhoud te koppelen. Waarschijnlijk heeft u zelf ook een onderwijsleergesprek gevoerd over de ophef om de uitspraken van rapper Boef ('kechs'). Interessant is om met uw leerlingen zijn populariteit wat verder te verkennen. Thema's die steeds in zijn nummers terugkomen zijn geld en vrouwen. Tegelijkertijd zegt Boef een voorbeeldfunctie voor zijn fans te willen vervullen: kan dat wel? Sommigen zijn bang voor de invloed van Boef op de waarden en normen van jongeren. Is dat terecht, of juist een typisch voorbeeld van een generatiekloof, en waarom klaagt niemand over het woord *kech* in een rap, maar wel als het op Snapchat wordt gezegd?

KERNBEGRIPPEN

Tallose nummers lenen zich om kernbegrippen van ons vak, zoals waarden, normen, macht en socialisatie, mee te illustreren. Put ook vooral uit uw eigen jeugd: zo vertel ik graag over de Britse meidengroep Spice Girls die de term *Girl Power* beroemd hebben gemaakt - en wat dat met mij deed. Dit sluit naadloos aan bij het gevoel dat huidige powervrouwen zoals Beyonce, Pink en Lady Gaga bij hun achterban teweegbrengen. Ook

TIPS

Op Schooltv vertelt muzikkenner Leo Blokhuis in de serie *Top2000 in de klas* de verhalen achter popliedjes; tenslotte zit achter en pop-liedje een verhaal. Ze zijn niet allemaal geschikt voor ons vak, sommige passen beter bij geschiedenis.

Leerlingen vinden het altijd leuk om persoonlijke verhalen te horen. Welk nummer draaide u grijs in uw jeugd en waar om? Hoe zag u er toen uit?

Download de werkvorm Lange Frans en Baas B. op maatschappijenpolitiek.nl.

BORN THIS WAY - LADY GAGA:
'It doesn't matter if you love him, or capital H-I-M. Just put your paws up 'cause you were born this way, baby.'

Coldplay, U2, Typhoon, Ali B., Michael Jackson en Will.I.Am proberen door muziek de samenleving te veranderen. Zo maakte Will.I.Am destijds een lied om de campagne van Barack Obama te steunen. In de videoclip kwamen veel bekende acteurs en zangers voorbij die mensen opriepen hun stem aan Obama te geven.

Wees niet bang dat leerlingen uw liedkeuze niet kunnen waarderen. Elk jaar draai ik *Het land van*, een nummer van Lange Frans en Baas B. Terwijl ik

LANGE FRANS & BAAS B - HET LAND VAN (2005)

[Lange Frans]

Kom uit het land van Pim Fortuyn
en Volkert van der G.
Kom uit het land van
Theo van Gogh en
Mohammed B.
Kom uit het land van
kroketten, frikadellen
Die je tot aan de
Spaanse kust kunt
bestellen
Kom uit het land waar

Air Max nooit uit de mode raken
En ze je kraken op het moment dat
je het groot gaat maken
Kom uit het land van rood, wit, blauw
en de gouden leeuw
Plunderen de wereld en noemen
het de Gouden Eeuw
Kom uit het land van wietplantages
en fietsvierdaagses
Het land waar je een junkie om
een fiets kan vragen
Het land van dat kampioen werd
in '88
Het land van haring happen, dijken
en grachten
Kom uit het land van, het land
van Lange Fransie
Dit is het land waar ik thuiskom
na vakantie

[Baas B]

Kom uit het land waar ik in 1982
geboren ben
Waar ik me gulden aan de euro
verloren ben
Kom uit het land dat meedoet aan
de oorlog in Irak
Want ome Bush heeft Balkenende
in z'n zak
Het land van gierig zijn een rondje
geven is te duur
De vette hap van de Febo trek je uit
de muur
Het land van rellen tussen Ajax en
Feyenoord
Maar wanneer Oranje speelt iedereen
erbij hoort
Het land van Johan Cruijff en Abe
Lenstra
Het legioen laat de leeuw niet in z'n
hemd staan
Het land waar we elke dag hopen
op wat beter weer

Die Piet Paulusma
vertrouw ik voor
geen meter meer
Het land dat vrij is ...
sinds '45
Het land waar ik blijf...
vind het er heerlijk.
Eerlijk

[Lange Frans]

Kom uit het land waar je doorheen
rijdt in 3 uurtjes
Met een ander dialect elke 10
minuutjes
Kom uit het land waar op papier
een plek voor iedereen is
En XTC export nummer 1 is

Kom uit het land waar Andre Hazes
Over 100 jaar in elk café nog steeds
de baas is
Kom uit het land van Peter Gert-Jan
Raymond en Jutten
Frans, Bart en Ali de game runnen
Kom uit het land waar hiphop een
kind van 30 is
En je mag zelf in gaan vullen hoe
vet dat is
Het land waar als je rijk word je
zoveel inlevert
Dat je bij jezelf denkt hoeveel zin
heeft het
Het land waar prostitutie
En blowen mag, het land van
Sinterklaas en Koninginnedag
Dit is het land waar ik verloren heb,
bedrogen ben
Kom uit het land waar ik geboren
en getogen ben

[Lange Frans & Baas B]

Kom uit het land met de meeste
culturen per vierkante meter
Maar men is bang om bij de buren
te gaan eten
En integratie is een schitterend woord
Maar shit 't is fucking bitter wanneer
niemand het hoort
Ik deel mijn land met Turken en
Marokkanen
Antillianen, Molukkers, en Surinamers
Het land waar we samen veels te veel
opkroppen
En wereldwijd gerepresent zijn door
Harry Potter
Het land waarin apartheid,
internationaal
Het best bekende woord is uit de
Nederlandse taal
Kom uit het land wat tikt als een
tijdbom
Het land dat eet om 6 uur en ook nog
eens op tijd komt
Dit is het land waar ik zal overwinnen
aan het einde
Totdat je deze meezingt tot aan de
Arena-lijnen
En tot die tijd zal ik schrijven ik heb
mijn hard verpand
Dit is voor Nederland
Baas B
Lange Frans

VLUCHTGEDRAG - TYPOHOON:

'Zie een vluchteling niet als begrip maar als mens. Waarom, want alle vooroordelen zijn bekend, dat zij voor die doekoe komen, en ons shellstelsel misbruiken, omdat ze goed willen wonen.'

de clip afspeel op het digibord deel ik een blad uit met de liedtekst en vragen over de dominante cultuur in Nederland en het socialisatieproces. Het is een nummer uit 2005 (!), maar zolang de leerlingen het lied toejuichen alsof het uit hun jeugd komt in plaats van die van mij, blijf ik de werkvorm gebruiken.

AANKNOPINGSPUNT

Meestal ben ik dus degene die een lied aanzet, maar soms komt een leerling zelf met een suggestie. Het is mijn leerling Ismael die vraagt of ik echt wil weten waarom hij een hekel aan de politie heeft... en de media... en politici. Hij laat mij het nummer *Angst* van Fresku horen omdat 'dit het is, mevrouw' en sindsdien is dit nummer een vast onderdeel tijdens mijn lessen Maatschappijkunde - meestal aan het einde van een les, omdat het veel stof tot nadenken geeft waarvoor leerlingen even de tijd moeten krijgen. Het nummer biedt ontzettend veel aanknopingspunten voor een gesprek. De objectiviteit van de media, de opsporingsbevoegdheden van de politie, etnisch profileren, de vrijheid van meningsuiting, vooroordelen en stereotypering... er komt van alles voorbij. Een les later kom ik, maar veel vaker leerlingen zelf, nog eens op de tekst terug. Zo zorgt muziek niet alleen voor ontspanning en motivatie, maar draagt het ook bij aan het bespreken van controversiële kwesties in de klas. Kortom, zet eens een muziekje op! ♦

FLAWLESS - BEYONCÉ FEAT. CHIMAMANDA NGOZI ADICHIE:

'We say to girls, you can have ambition. But not too much. You should aim to be successful but not too successful. Otherwise you will threaten the man.'

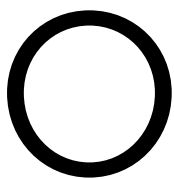
BEELDANALYSEN MET HULP VAN MUZIKANTEN

CONTROVERSE IN HET LOUVRE

Docenten proberen de belevingswereld van de leerling te bereiken. Deze generatie leerlingen lijkt steeds minder te lezen; waarmee het gebruik van vooral geschreven bronnen als leermiddel ontoereikend voor je leerdoelen is. Een wereld waar veel leerlingen mee bezig zijn is de muziek- en video-industrie.

Hoe kunnen beeld-, video- en songtekstanalysen helpen bij het behalen van onze leerdoelen?

KOEN VOSSEN

om te beginnen zijn met de videoclip in de les bepaalde keuzen vooraf belangrijk. Mogen leerlingen zowel gebruik maken van de beelden als van de tekst? Zien de leerlingen de clip een keer in zijn geheel of wordt deze onderbroken om leerlingen per fragment een vraag te stellen? Krijgen de

leerlingen vooraf kijkvragen of laat je ze eerst kijken en stel je daarna de vragen? Hoe vaak krijgen de leerlingen de clip te zien? Afhankelijk van deze keuzen wordt het bekijken van een videoclip moeilijker/complexer of eenvoudiger. Een bijkomend effect van het gebruik van videoclips is dat het taalniveau van leerlingen een minder grote bepalende factor is. Hierdoor kan het zelfs zo zijn dat een vmbo-leerling naar aanleiding van een clip meer en zinnigere dingen weet te vertellen dan een Tweede Fase-leerling.

MAATSCHAPPELIJKE PROBLEMEN

Afgelopen jaar bracht Beyoncé samen met Jay-Z de clip *Apeshit* uit; een controversieel verhaal dat zich in het Louvre afspeelt. De titel lijkt te verwijzen naar hoe een de

Afro-Amerikaanse bevolking wordt weergegeven als uitwerpselen van een aap, terwijl het woord *apeshit* in straattaal iets in de trant van *dierlijke woede of heel erg gek worden* betekent. De locatie, het Louvre, lijkt een politieke keuze te zijn. Een wit bolwerk waarin de machtsverhoudingen in de kunst zijn ver-eeuwigd. De onderdrukking van de vrouw en de kleurling wordt onderzocht en de dominantie van de (blanke) man bevestigd. Leerlingen kunnen zowel de kunstwerken bestuderen als bijvoorbeeld de *trappenscene* (de maatschappelijke ladder in praktijk gebracht): allemaal getinte vrouwen op een witte achtergrond en bovenaan op de trap, c.q. ladder, de enige blonde vrouw.

Het feit dat Beyoncé politiek bewust is mag geen verrassing zijn. Dit geldt niet voor Katy Perry. De zangeres zingt voornamelijk apolitieke liedjes. Desalniettemin is haar lied en clip *Chained to the Rythm* een opsomming van maatschap-

CLIP TIPS

Let op: sommige clips kunnen als schokkend worden ervaren

Katy Perry - *Chained to the Rythm*

The Carters - *Apeshit*

Childish Gambino - *This is America*

Falz - *This is Nigeria*

Fresku ft. Teemong, Braz & Go Back to the Zoo - *Zo Doe Je Dat*

Kendrick Lamer - *Be Humble*

N*E*R*D ft. Future - *1000*

Macklemore & Ryan Lewis feat. Mary Lambert - *Same Love*

Prophets of Rage - *Hail to the Chief*

Diggy Dex - *Morgen komt het goed*

Typhoon - *Vluchtgedrag en We zijn er*

M.I.A. - *Borders*

Joyner Lucas - *I'm not racist*

▶ || ⏩ 🔊 00:00 / 8:25

OPROEP

Wellicht is het een idee voor studenten van de lerarenopleiding maatschappijleer om te onderzoeken hoe leerlingen het gebruik van niet-geschreven bronmateriaal ervaren en de effecten ervan op het leerproces? In veel onderzoek lees je wel de rol van documentaires en films, maar met clips en muziek maak je toch net een andere slag.

Trappenscene in *Apes**** van The Carters (bron: YouTube)Katy Perry - *Chained to the Rhythm*; afhankelijkheid van de olie-industrie (bron: YouTube)

pelijke problemen. Geef leerlingen van tevoren een lijst met alle te herkennen problemen. Zij moeten vervolgens ontdekken in welk shot dit is terug te zien. Zomaar een greep: de macht van de olie-industrie, het asielbeleid, de eenvormigheid van de cultuur/massa, de dwang van de sociale media. Waar Beyoncé vooral over ongelijkheid op basis van etniciteit en geslacht zingt, lijkt Perry hier geen aandacht aan te willen besteden. Een hogere orde denkvaardigheidsoopdracht voor leerlingen is om de overeenkomsten en verschillen tussen beide clips te analyseren.

IDENTITEITSVRAAGSTUKKEN EN MACHTSVERHOUDINGEN

In veel videoclippen lijken vooral identiteitsvraagstukken naar voren te komen. In een tijd van identiteitspolitiek is dit niet vreemd. Een voorbeeld hiervan is ook Childish Gambino met *This is America*. Hierin haalt hij uit naar de dubbele rol van Afro-Amerikaans entertainment, wapengeweld en racisme. Een reactie hierop maakte de Nigeriaanse muzikant Falz met *This is Nigeria*. Laat leerlingen wederom beide clips zien en met elkaar vergelijken. Een mooie afsluitende vraag luidt: waarom voelt Falz de noodzaak om op

Childish Gambino te reageren? Hiermee wordt het identiteitsdebat ontstegen. Internationale betrekkingen worden ineens een belangrijke factor. Het systematisch kijken naar clips is voor leerlingen vaak een nieuwe er-varing en levert interessante gesprekken op. Veel leerlingen zijn niet gewend om nauwlettend elk shot te bekijken. Men traint hiermee niet alleen de cognitieve vaardigheden van leerlingen maar bereikt ook hun belevingswereld. Twee vliegen in één klap. ♦

FANS (EN OUDERS) LEREN VAN IDOLEN

Vanaf 6 oktober tot en met 13 januari kunnen jongeren en hun ouders elk weekend populaire *influencers* ontmoeten en van hen leren, in het Museum voor Communicatie (COMM) in Den Haag. YouTube helden zoals Gio, La Melanie en ouders Latooy, Kalvijn, GameMeneer, XLinktigger geven Meet & Greet en live sessies. Onder de noemer *#IBTS 'Influencers Behind the Scenes'* is er in het museum een inhoudelijke route te volgen over de ins en outs van deze *influencer*-wereld.

COMM en Fanfiber hebben de *#IBTS* route in het museum samengesteld om, samen met een aantal bekende *influencers*, het verhaal erachter te vertellen: Wat komt er allemaal bij kijken bij het *influencer* zijn? Wie volgt je en waarom volgen ze juist jou? Hoe zorg je voor optimale interactie met je doelgroep? Waarom benaderen bedrijven jou en met welke bedrijven ga je juist wel of niet in zee? Welke invloed hebben de *influencers* op jongeren? Hoe gaan zij hier zelf mee om? In de *#IBTS* route kom je erachter.

COMM - Museum voor Communicatie, Zeestraat 82, Den Haag

HOE MAATSCHAPPIJLEER EN THEATER ELKAAR KUNNEN VERSTERKEN

PARTNERS IN CRIME

Muriël Besemer is theaterdocent/maker en hoofd educatie bij Het Nationale Theater (HNT). Met haar team ontwikkelt ze educatieprogramma's bij de voorstellingen van HNT en NTjong. Ze ontwerpt daarvoor lesbrieven en workshops en bedenkt passende werkvormen.

MAAIKE VAN RIJN

Werkvormen? Zo'n educatieproject wil toch zeggen dat scholieren zelf gaan spelen? 'Als het over theateronderwijs gaat denkt iedereen meteen aan spelen, maar een theatermaker heeft niet als doel het publiek te leren acteren, dus waarom zou theateronderwijs dat wel doen? Het gaat ons om de *inhoud* van een stuk; hoe die je blik op de wereld kan veranderen. Vanuit dat oogpunt verzorgen we educatie en randprogrammering in de breedste zin van het woord. Acteerworkshops zijn zeker niet het enige middel om de impact van een voorstelling te vergroten, verdiepen of verduidelijken.'

Wat houdt die randprogrammering dan nog meer in?

'Alle publieksactiviteiten rondom een voorstelling: van inleiding tot nagesprek, workshop of theaterdag, gezamenlijk ergens naar gaan kijken, de kleedkamers of het kostuumatelier bezoeken - en lessen op school, die inhaken op het thema van de voorstelling. Bij elke voorstelling kijken we met welke thema's de doelgroep iets kan. We zoeken telkens de beste invalshoek: hoe oud is deze doelgroep, wat is hun referentiekader? Hoe sluit deze voorstelling aan op wat ze kennen en kunnen, het curriculum op school en wat er in de maatschappij speelt? Zo gaan we in een nagesprek met acteurs niet de voorstelling herkauwen, die hebben we immers net gezien. Wat je wilt weten is: waar ging dit verhaal nu eigenlijk over en wat kunnen wij daarmee? Is er een link met de actualiteit of gaat het om kwesties van alle tijden? Wat was er onverwacht, wat was verrassend? Uiteindelijk gaat theatereducatie niet over de voorstelling zelf, maar over waar die voorstelling over gaat. Daar komt dus een vorm van meta-denken om de hoek kijken.'

Dat klinkt alsof jullie aanbod geschikter is voor gymnasiasten dan voor het (v)mbo?

'Nee hoor, per voorstelling bekijken we hoe de thematiek in het leven van de bezoeker past: wat zegt dit over jou en de wereld waarin jij moet functioneren? Mensen denken vaak dat theater moeilijk en ver van hun bed is, maar kijk naar *Hamlet*: 'zijn of niet zijn' is een ingewikkelde filosofische kwestie, maar je kunt ook zeggen dat Hamlet gevangen zit in een vreselijk loyaliteitsconflict tussen zijn vader en moeder. Daar kan ieder kind zich toe verhouden. Ik vind dat er soms te beschermend over jongeren wordt gedacht, met name in het (v)mbo. Deze leerlingen kunnen bij de juiste vorm en eventuele voorbereiding prima naar een "serieuze" toneelstuk kijken. Ook zij voelen zich aangesproken als de ouders van Ifigeneia in een hysterische ruzie vervallen en je kunt een speld horen vallen als Othello op het punt staat zijn vrouw te vermoorden. Er is ook geen moeilijk jargon nodig om te vertellen wat je in een voorstelling hebt ervaren. Het gaat er niet om of je kunt beoordelen of de acteurs goed speelden, maar over het delen van wat jij hebt meegemaakt. Dat kan het begin van een gesprek zijn over wie je wil zijn en hoe jij vindt dat de wereld zou moeten functioneren.'

Is dat het doel van een educatief medewerker: interessante gesprekken op gang brengen?

'Ja, voor mij wel. In de breedste zin van het woord. Ik ben onvoorwaardelijk geïnteresseerd in het publiek. Zonder publiek heeft kunst geen waarde, publiek is een medemaker. De voorstelling is voor mij ook niet het eindproduct; dat is wat in de hoofden van mensen mee naar huis gaat en wellicht een beweging in persoonlijk of maatschappelijk leven inzet. Het publiek geeft betekenis aan de voorstelling.'

'Belangrijke thema's worden letterlijk zichtbaar gemaakt.'

Muriël Besemer

Dat principe bestaat ook binnen een onderwijkskader: docenten ontwerpen hun lesstof, maar leerlingen bepalen wat die voor hen persoonlijk betekent. Als we als uitgangspunt nemen dat we in het onderwijs allemaal *makers* zijn, dan komen we misschien op nieuwe mogelijkheden en werkvormen uit, die beter aansluiten bij de vaardigheden die we in de toekomst nodig hebben.'

Wat is hierbij de link met specifiek het vak maatschappijleer?

'Onze voorstellingen leveren altijd materiaal voor de maatschappijleerdocent, omdat ze altijd maatschappelijk geëngageerd zijn. Belangrijke thema's worden letterlijk zichtbaar gemaakt. Natuurlijk richten wij ons daarnaast op collega's van drama of culturele en kunstzinnige vorming. Afhankelijk van het thema, betrekken we er ook andere schoolvakken bij zodat het theaterbezoek niet zo op zichzelf blijft staan. Zo was van onze voorstelling *Bloedlink* het overkoepelende thema *druk*; hoe ontstaat druk, wanneer escaleert iets? Dan is maatschappijleer het eerste vak waaraan ik denk, onze maatschappij draait immers om dat soort principes - maar het is ook heel verhelderend om bij natuurkunde een drukschema van gas te bestuderen en dat op het menselijk brein toe te passen. Alles heeft met elkaar te maken. Als de leerling zich dat realiseert, kan hij of zij grotere verbanden gaan leggen.'

Zit daar ook niet een link met het vak burgerschap en het 'kritisch leren denken'?

'Jazeker, maar ik ben wel huiverig voor de invulling die daar bij voorbaat aan wordt gegeven. Het is niet de bedoeling om leerlingen jouw normen en waarden te voeren - dat is het tegendeel van iemand kritisch leren denken. Je wil dat ze *zelf* conclusies gaan trekken over wat kan en wat niet kan. Dat ze de juiste vragen leren stellen, onderscheid kunnen maken tussen nepnieuws en echt nieuws, tussen een mening en het resultaat van wetenschappelijk onderzoek. Daarvoor moet je ze eerst de *tools* aanreiken. Dat kan prima in de lessen burgerschap. Dus: hoe voer je een discussie zonder boos te worden en welke woorden helpen daarbij? De ander ziet de dingen anders dan jij; maar dat wil niet per se zeggen dat een van jullie het fout heeft. Dergelijke praktische vaardigheden zijn echt niet alleen nuttig voor gymnasiasten, die leer je voor het leven.'

Hoe staat u daar zelf in, als maker en theaterdocent?

'Ik vind het interessant om met jongeren onderzoek naar maatschappelijke en psychologische systemen te doen. Het gaat mij erom dat jongeren leren reflecteren; omgaan met de mening van anderen, op de goeie manier vragen stellen, enzovoort. In het beste geval worden ze zich bewust dat er verschillende perspectieven bestaan. Dan krijg je mensen die in staat zijn om uit te zoomen, die zelf hun mening bepalen en hem kunnen verdedigen zonder naar verbaal of fysiek geweld te hoeven grijpen.

Mensen moeten leren nadenken: hun eigen intrinsieke denkracht ontdekken, waarderen en ontwikkelen. Dat is voor mij de enige manier om jongeren klaar te stomen voor de complexe wereld waarvan ze straks deel gaan uitmaken en waarvan zij uiteindelijk de koers gaan bepalen.'

Wat is daarbij zo goed aan juist theater als werkvorm?

'Theater geeft andere perspectieven. Bij een goede toneelervaring zie je de dingen waar jij zelf mee bezig bent *echt* gebeuren: Je maakt ze mee, maar wel in een veilige omgeving, waar je er ook veilig over kunt praten. Kennis zonder emotie blijft meestal oppervlakkig, maar theater zit dicht op de huid. Pas als iets je raakt, komt het echt binnen en dan kun je er ook iets mee gaan doen. Er moet iets *getriggerd* worden in je eigen leven. Dat kan theater heel erg goed.

Om terug te komen op *Bloedlink*, daarin houdt een docent haar leerlingen onder schot en dwingt ze zo stelling te nemen over belangrijke kwesties. Los van de theatrale situatie sluit de problematiek die aan de orde komt direct aan op het dagelijks leven van de jongeren in het publiek. Door zoiets in het theater te ondergaan oefen je tot op zekere hoogte hoe jij je in het echt tot een dergelijke situatie zou kunnen of willen verhouden; je hebt hem immers al een keer *doorleefd* en van meerdere kanten kunnen bekijken.' ♦

Maaïke van Rijn is theaterjournalist.

HNTEDUCATIE: LATEN WE ELKAAR OPZOEKEN

Op hntjongeren.nl vindt u schoolbrede lesprogramma's die de thematiek van elke voorstelling van Het Nationale Theater op allerlei manieren aanbieden. Zo speelt komend voorjaar de nieuwe *coming of age*-voorstelling *Revolutions* en is er voor het mbo we het educatieproject *WIJ/ZIJ* ontworpen, waarin een onderzoeksteam in de klas komt.

U kunt contact opnemen met HNTeducatie (www.hnt.nl/educatie) om te sparren over mogelijkheden voor uw leerlingen, zowel bij specifieke voorstellingen als aansluitend op datgene waar de klas mee bezig is. HNTeducatie vindt het inspirerend om samen met gemotiveerde docenten naar nieuwe werkvormen te zoeken. Zo vond begin oktober de onderwijsmanifestatie MAAK (hnt.nl/maak) plaats, waarin in een soort laboratoriumsetting samen met kunstenaars en onderwijzers werd gekeken hoe samen kan worden gewerkt aan een curriculumvernieuwing.

CUL TUUR TIPS

RIJKDOM! (TUSSEN AANHALINGSTEKENS)

In het Fotomuseum Den Haag hangen meer dan tweehonderd foto's die de Amerikaanse fotografe Lauren Greenfield de afgelopen vijftientig jaar maakte. De titel van de tentoonstelling is enigszins misleidend: *Generation Wealth*. Op de foto's staan namelijk niet alleen miljonairs en miljardairs van de wereld afgebeeld. Integendeel, je ziet indrukwekkende portretten van een generatie die zich als 'rijk' wil presenteren (maar dat in werkelijkheid niet is). Of, zoals Greenfield het in de gelijknamige vuistdikke boek formuleert: *'This work is about the aspiration for wealth and how that has become a driving force - and at the same time increasingly unrealistic goal - for individuals from all classes of society'*. Met 650 foto's en 150 interviews is het boek meer dan een tijdsdocument. Geen wonder dat een sociologe het voorwoord schreef. Juliet Schor merkt in het voorwoord op dat de op dat moment net gekozen president Donald Trump de cultuur representeert die Greenfield in beeld brengt. Als je op deze manier naar het werk van de fotografe kijkt (en

Foto: Lauren Greenfield / Fotomuseum

dat raden we iedereen aan!) dan kun je er de nodige analyses op loslaten. Beelden spreken voor zich... maar lang niet altijd, blijkt eens te meer als je je verdiept in het verhaal achter het beeld. Dat klinkt als een maatschappijleeropdracht: wat zie je, wat denk je te zien en wat zie je niet? Voor de geënthousiasmeerde lezer hebben we nog een kijktip: de fascinerende filmdocumentaire *The Queen of Versailles* (2012). In het boek gaat Greenfield uitgebreid op deze bijzonder familie in.

De tentoonstelling is nog tot en met 3 februari 2019 in het Fotomuseum Den Haag te bezichtigen. Het boek *Generation Wealth* verscheen bij uitgeverij Phaidon. Het boek telt ruim vijfhonderd bladzijden.

SPONG ON TOUR

Regelmatig schuift mr. Gerard Spong aan bij een praatprogramma. De komende maanden neemt de eloquente advocaat burgers mee op een reis door de wereld van het recht. Niet in een rechtszaal, maar in theaterzalen door het gehele land. Gegarandeerd dat de bekende strafpleiter prachtige voorbeelden geeft uit zijn praktijk die u de volgende dag in de les kunt gebruiken. De *collegetour* duurt nog tot eind mei 2019.

Een overzicht van alle data van de collegetour vindt u op www.ntk.nl.

STRIJD TUSSEN GOED EN KWAAD

Een jaar geleden maakte de Nexus-conferentie indruk met een imponerende line-up. Ook dit jaar is het de organisatie gelukt om boeiende sprekers te strikken, van Nobelprijswinnaar Wole Soyinka en techondernemer David S. Rose tot de oud-directeur van de CIA en NSA Michael Hayden en filosofisch denker van het Duitse AfD Caroline Sommerfeld. Samen met andere prominente sprekers gaan zij in gesprek over goed en kwaad. De romanschrijfster en een van de belangrijkste religieuze denkers Marilynne Robinson verzorgt de openingslezing.

De Nexus-conferentie *The Battle Between Good and Evil* vindt plaats op zaterdag 15 december in de Nationale Opera & Ballet in Amsterdam.

VOX POPULI

'MAATSCHAPPIJLEER MOET MEER SAMENWERKEN MET ANDERE VAKKEN
ZOALS GESCHIEDENIS, CKV EN NEDERLANDS.'

LEERLINGEN VAN VMBO-TL-4 VAN DE KATHOLIEKE SCHOLENGEMEENSCHAP HOOFDDORP (KSH)

BAS BANNING

DEBORA (15)

ONDERWERPEN DUIDELIJKER

'Ik had in de derde maatschappijleer en ze werkten niet samen met andere vakken. We gaan wel met geschiedenis in de vierde klas naar de Tweede Kamer. Ik zou het goed vinden als er meer wordt samengewerkt, bijvoorbeeld met geschiedenis. Ik denk dat het kan helpen om de geschiedenis van bepaalde onderwerpen duidelijker te maken.'

ROSALIE (16)

JE LEERT VEEL MEER

'Je leert wel meer als er andere vakken bij zijn dan wanneer het alleen zoals nu is. Geschiedenis is wel het vak waar het meest mee kan worden samengewerkt. Ik zou niet echt weten met welke andere vakken je goed samen kunt werken.'

IRIS (16)

VERSCHILLENDE MAATSCHAPPIJEN

'Ik zou het op zich wel goed vinden. Het is wel handig als je er meer over leert. Ik denk dat maatschappijleer het beste met aardrijkskunde kan samenwerken. Dan kun je het meer over verschillende maatschappijen en verschillende volken hebben en die vergelijken.'

INTERVIEW MET JOHAN VAN DE BEEK OVER DE LOKROEP VAN DE JIHAD

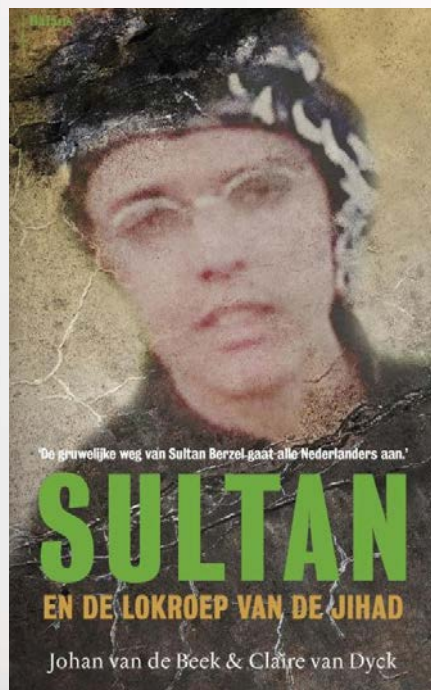
RADICALISERING IN DE PROVINCIE

De aanwezigheid van Nederlanders in Syrië en Irak is een zaak van nationaal onbehagen. Terwijl ISIS de oorlog lijkt te verliezen, woedt er in Nederland een *ideeënstrijd* over de gewenste verhouding tussen ons en de Syrië-gangers. Tijdens diverse borrelpraatjes vliegen de meningen je om de oren. Om meer inzicht te krijgen in deze precare situatie en de voorafgaande radicalisering sprak M&P met onderzoekjournalist Johan van de Beek, die samen met Claire van Dyck het radicaliseringsproces van vier Maastrichtse jongeren in kaart bracht.

KOEN VOSSEN

In een recent artikel haalt u José Ortega Y Gasset aan met zijn theorie over de opkomst van de massamens. Is dit een thema dat in al uw werk naar voren komt?

'Nee, maar het interesseert mij wel enorm. Voordat ik met radicalisering begon, heb ik met Paul van Gageldonk een reeks artikelen geschreven over wat *sociale cohesie* wordt genoemd of het gebrek daaraan - met name het gevolg daarvan [was het onderwerp van de artikelen, red.]: de opkomst van het populisme. Dus dat is wel een thema dat me al jaren interesseert. Wat mij ook wel beangstigt is dat mensen zich door het gevoel van onmacht samenklitten. In dat samenklitten zie je groepen gelijkgestemden bij elkaar komen. Je hebt het sociologische fenomeen *othering*, dat groepen zich afzetten tegen anderen en dan de overeenkomsten negeren. Door die verschillen kun je je eigen identiteit verstevigen.'

Sultan Berzel is een van de onderzochte jongeren. Hij wordt vaak de grootste massamoordenaar van de recente Nederlandse geschiedenis genoemd. De beschreven jongeren lijken voornamelijk pubers op zoek naar hun identiteit, waarnaar ze, helaas, met salafistische denkers samenklitten. In de eerste passages over de vier Maastrichtse jongeren is vooral menselijkheid en herkenbaarheid te zien. Deze menselijkheid lijken ze in het radicaliseringsproces kwijt te raken. Het hoogtepunt van dit onmenselijke is waarschijnlijk vastgelegd in de afscheidsvideo van Sultan. Woorden die uit het hoofd zijn geleerd, waarvan de betekenis en associaties al het goede van de mens ontken. Het vreemde aan deze video is dat het geluidsfragment de achtergrond van Sultan verklapt. De Zuid-Limburgse tongval is voor iedereen hoorbaar. Van de Beek geeft aan dat dit moment voor hem aangrijpend was. In het zacht Maastrichts dialect zegt hij: 'Dat is er een van ons'. Herkenbaarheid en onherkenbaarheid vallen pijnlijk samen.

In het boek wordt verklaard dat radicalisering geen sociaal weeffoutje is dat met wetgeving is op te lossen. Wat biedt dan wel een verklaring voor dit fenomeen?

Van de Beek sluit zich aan bij een romantische kritiek op het Westen: 'Het Westen heeft met de dood van God ook zijn ziel verloren: Europa heeft afscheid van God genomen. Die hadden we niet meer nodig, maar eigenlijk is het kind met het badwater weggegooid. Wat blijft er dan nog over?'

Kijkend naar een van de belangrijkste waarden, vrijheid, wordt dit duidelijk. Vrijheid lijkt vooral te worden opgevat als consumeren en carrière maken.

U haalt in het boek een moslima aan die stelt: 'Als je vrijheid interpreteert om op zaterdag over de meubelboulevard te lopen is dit maar een hele povere opvatting van vrijheid'.

'We hebben kennelijk in West-Europa niet genoeg gedaan om de jeugd, niet alleen de moslimjeugd, kenbaar te maken dat vrijheid ook heroïsch is. Volgens mij is het daar misgegaan: radicalisering heeft namelijk te maken met zingevingsvragen en hier is op een hele gemene manier misbruik van gemaakt.'

Het woord misbruik lijkt cruciaal in de uitleg. De auteur gelooft niet in het idee van mensen die zichzelf radicaliseren: 'Er zijn altijd anderen nodig om je het eerste zetje te geven. Dit hoeft geen zetje richting jihad te zijn. Het zetje is wel richting een vorm van religie, waarin zelf-segregatie nodig is'. Als wordt gekeken naar de vier Maastrichtse jongeren is er ook altijd een *mentor* en groep aanwezig. Bijvoorbeeld een religieuze *gids*, zoals de *Emir* van Maastricht of de groep gelijkgestemden. Gedurende het radicaliseringsproces neemt de binding met *the other* af en trekken de geradicaliseerden zich terug in groepen van het eigen gelijk. Collectieacties voor medegelovigen in Syrië en morele steun om *zuiver* te blijven is hen niet vreemd. *The other* wordt de *kafir*, de niet-moslim, genoemd en omgang met hen is niet gewenst. Voorbeelden hiervan zijn er in overvloed: het doorknippen van bankpasjes, het aanvallen van imams met een andere lezing van het geloof of het verbreken van vriendschappen. Het stellen van vragen is binnen deze groepen niet gewenst en er wordt geen appèl op het eigen denken gedaan. Van de Beek geeft aan dat dit bijna automatisch tot radicalisme leidt.

U hecht heel veel belang aan het kritische denkvermogen. Is dit echter wel een haalbaar ideaal?

'Het is een haalbaar ideaal als, zoals Theo van Gogh ooit zei, de boven ons gestelden het goede voorbeeld geven', aldus de onderzoeksjournalist. Het gebrek aan een overkoepelend verhaal en een goed voorbeeld laat klaarblijkelijk op zich wachten. Als schrijvend voorbeeld hiervan verklaart Van de Beek dat de reacties van Nederlandse politici 'absurd en wreed' zijn. In 2015 zei Rutte zelfs 'sterf op het slagveld'. Van de Beek: 'Onze Sultan heeft daar wel mensen gedood en zijn onze doden meer waard, dan de doden in Syrië?'

Het gebrek aan kritisch denken wordt duidelijk in het verhaal van Rezan. Hij gelooft in Djinns en het bewijs voor het bestaan komt voort uit een YouTube-filmpje. Hierin verandert een meisje in een dier.

'Na doorklikken wordt deze handeling als *fake news* ontmaskerd. Blijkbaar is hem dit [kritisch denken, *red.*] nooit aangeleerd tijdens de opvoeding of door school.'

Tijdens het hele interview komt vaak de rol van het onderwijs ter sprake. Variërend over lesinvulling tot de maatschappelijke functie ervan.

'Ik ben een groot voorstander om zo vroeg mogelijk te leren wat waarheidsvinding is. Hiermee bedoel ik dat ze onderscheid kunnen maken tussen feiten en meningen. Ze moeten weten wat de wetenschappelijke methode is: zaken uitsluiten en dingen stellen, waardoor een theorie steeds steviger wordt. Wanneer jongeren dit niet weten en kunnen, zijn zij eerder vatbaar voor dwaling en een soort fanatisme. Ik ben dus voorstander van het vak waarheidsvinding: wie, wat, wanneer en waarom?'

'RADICALISERING HEEFT TE MAKEN MET ZINGEVINGSVRAGEN'

Dit kritisch denken is voor de schrijvers belangrijk geweest. Het ingaan op, op het oog onbelangrijke zaken blijkt meer inzicht te geven in de werkelijkheid. Een voorbeeld hiervan is dat Sultan nooit zijn enkels bedekte. Hier heeft nooit iemand zich om verwonderd. Terwijl, zoals blijkt na onderzoek, dit een signaal is van het salafistisch gedachtegoed van Sultan.

'De tragiek van het hele verhaal is dat niet alleen in de [islamitische, *red.*] gemeenschap van Maastricht zelf en op school de alarmbellen zijn afgestaan. Desondanks heeft niemand de signalen bij elkaar geveegd.'

Het boek probeert mensen bewust te maken van deze signalen, zoals: altijd ontblote enkels, het schrijven van Arabische teksten op toetsen, om de dag vasten en het de leslezen van andere mensen in zuiverheid. Veel van de jongeren die radicaliseren zitten nog op school. Hierdoor heeft de school er vaak een goed zicht op, maar moet er wel continu worden gecommuniceerd. ♦

Johan van de Beek & Claire van Dijk, SULTAN EN DE LOKROEP VAN DE JIHAD, *Balans*, Amsterdam, 2017

LESSUGGESTIE

Om gehoor te geven aan het pleidooi op het (kritische) denken zijn de volgende opdrachten met het boek bruikbaar.

- Welke verschillen en overeenkomsten bevatten de vier radicaliseringsverhalen?
- In hoeverre past [criminologische theorie X] bij de beschreven radicaliseringsprocessen?
- Leg uit, met behulp van het boek, of radicalisering past bij het concept identiteit en/of machtsverhoudingen?

ONDOORZICHTIG VOOR DOCENT

Maatschappijkundeleraar Mariëlle Kanters heeft enige kanttekeningen bij het digitale examen voor het vmbo. Het examen kent geen grote lappen tekst voor de leerlingen, maar is niet altijd even doorzichtig voor de leraren.

MARIËLLE KANTERS

In het vierde jaar probeer ik mijn leerlingen goed voor te bereiden op het eindexamen door in mijn lessen alle stof te behandelen die in de syllabus staat en ervoor te zorgen dat de leerlingen deze goed begrijpen. Alle punten die in de syllabus staan heb ik in begrijpelijke taal beschreven en met een afvinklijstje gecombineerd. Zo kunnen zij zelf het overzicht bewaren, vragen stellen en zelfstandig meten of zij klaar zijn voor het eindexamen.

VOORBEREIDING

Tijdens de eerste les maatschappijkunde laat ik de leerlingen de papieren versie van een voorgaand examen maken zodat ze een beeld krijgen van wat hen te wachten staat. Daarnaast fungeert dit examen als nulmeting voor mijzelf. Tijdens de laatste maatschappijkundeles maken de leerlingen weer eenzelfde examen en wordt samen bekeken op welke onderdelen zij vastlopen en waar ze nog extra aandacht aan moeten besteden. Op dat moment heb ik zicht op wat zij hebben geleerd en hoe hoog het leerrendement van mijn lessen en leerlingen is geweest. De leerlingen oefenen meestal een of twee keer met een digitaal eindexamen van voorgaande jaren zodat zij een beeld hebben hoe het echte examen eruitziet, ze aan de setting van het computerlokaal in combinatie met een examen wennen en ervaren of ze hun werk binnen de gestelde tijd af krijgen.

Onze examensecretaris zet deze oefenexamens klaar op de computers, zodat ik niet weet welke vragen er worden gesteld, net zoals bij het echte eindexamen. De leerlingen kunnen tijdens het oefenen nog vragen stellen en met het gebruik van een woordenboek oefenen, want dat

blijkt in de praktijk toch lastig voor veel leerlingen.

OVERLEG

Op het moment dat mijn leerlingen het eindexamen maken probeer ik ervoor te zorgen dat ik zelf bij dat examen kan surveilleren. Er zijn veel leerlingen die vragen of ik bij hun examen aanwezig ben. Op een of andere manier geeft hen dat vertrouwen. Tijdens het examen probeer ik rond te lopen om hier en daar op een scherm de vragen te bekijken. Wat ik enorm in deze vmbo-examens waardeer zijn de gebruikte filmpjes waardoor mijn leerlingen niet meer zoveel hoeven te lezen. Tot mijn grote verbazing ontdekte ik dat een leerling een vraag moest beantwoorden waarover niets in de syllabus stond. Gelukkig was dit een meerkeuzevraag waardoor de leerling nog een gokje kon wagen, maar ik vond het niet eerlijk dat deze vraag werd gesteld.

Op een dergelijk moment weet ik niet waar ik als docent met deze opmerking naartoe moet. Het zou fijn zijn als er, net als bij andere vakken, een besloten forum zou komen waarbij je als maatschappijkundecollega's met elkaar over vragen kunt overleggen. Als enige docent met een bevoegdheid maatschappijleer ben ik bij ons op school de enige die maatschappijkunde geeft en kan ik niet met een collega van gedachten wisselen. Op een dergelijk moment zou het fijn zijn om collega's maatschappijkunde van andere scholen te kunnen klankborden omdat je aan jezelf gaat twijfelen. Verder vraag ik mij af of er bij een dergelijk voorval, net als bij andere examens, vragen geschrappt worden. Ook probeer ik tijdens het examen te kijken hoeveel punten er te behalen waren zodat ik zelf een beeld krijg van de cijfers bij een N-term van 0 en daarmee hoe het examen is gemaakt.

BEOORDELING

Wanneer mijn leerlingen klaar zijn met het eindexamen ben ik super benieuwd hoe zij het hebben gemaakt en probeer ik binnen twee dagen hun werk te hebben nagekeken. Ik kijk per vraag na zodat ik efficiënt en eerlijk nakijk. Alleen de open vragen moeten door mij worden nagekeken. Meestal zijn dit ongeveer zes vragen per leerling (afgelopen jaar had ik zestig examenleerlingen: 32 kaderleerlingen en 28 basisleerlingen). Per vraag zie ik het aantal punten dat zij hebben gescoord. Doordat ik tijdens het examen heb gekeken hoeveel zij maximaal konden scoren heb ik een beeld van hoe het centraal examen is gemaakt. Wat mij opviel was de vergelijking tus-

College voor Toetsen en Examens

REACTIE CVTE OP ARTIKEL OVER HET DIGITALE CENTRALE EXAMEN MAATSCHAPPIJKUNDE OP HET VMBO

sen het basis- en kaderexamen. Bij het basisexamen waren er 47 vragen en kregen zij zestig minuten de tijd, het kaderexamen telde 51 vragen waarvoor de leerlingen negentig minuten de tijd kregen. De verdeling tussen de open vragen en de meerkeuzevragen is daarentegen ongeveer gelijk. Verder is het voor mij niet duidelijk bij wie of waar ik terecht kan als ik opmerkingen over het eindexamen heb. Al met al is het digitale examen voor mij als docent erg ondoorzichtig. Graag zou ik hierin dan ook verandering zien. ♦

Mariëlle Kanters is docent maatschappijleer en -kunde op het Nuenens College.

Foto: Marie-Lan Nguyen

Namens het College voor Toetsen en Examens (CvTE) reageer ik graag op bovenstaand artikel over het digitale centrale examen maatschappijkunde op het vmbo. Het is jammer dat onze informatie over waar een docent met zijn vragen over centrale examens terecht kan, de desbetreffende docent nog niet heeft bereikt; zeker gelet op de inspanningen die deze docent voor de examenkandidaten verricht. Daardoor blijft het digitale centrale examen voor de docent ondoorzichtig.

Het CvTE realiseert zich dat er meer docenten zijn met dergelijke vragen over centrale examens. Daarom hebben wij de website: www.ikhebeenexamenklas.nl in het leven geroepen om docenten meer handvatten te bieden bij de centrale examens. Door de informatie op deze website worden de meeste vragen die de docent van het artikel stelt beantwoord. In de brochure die op deze website staat, geven met name hoofdstuk 6 en 7 antwoord op vragen als 'Hoe om te gaan met een onvolkomenheid in een centraal examen?' en 'Wat gebeurt er als er een onvolkomenheid in een centraal examen staat?'.

Ook kan iedere docent met vragen terecht bij het Examenloket, zie voor meer informatie www.examenblad.nl (zoek op examenloket).

In het artikel van de docent wordt verder gesproken over een besloten forum. In 2018 is bij de vakken aardrijkskunde-kb en wiskunde-kb voor het eerst met een besloten beveiligd forum (bbf) voor de digitale centrale examens gewerkt. Binnen dit forum kunnen docenten discussiëren over opgaven die nog onder geheimhouding vallen, waarbij de opgave die het onderwerp van gesprek is ook daadwerkelijk wordt getoond. Naar verwachting zal in 2019 bij meer digitale centrale examens met bbf's worden gewerkt. Nadere informatie over de bbf's tijdens de afnameperiode van 2019 wordt verstrekt via mailings vanuit Examenblad.nl. Het staat docenten overigens uiteraard altijd vrij om contact met een collega van een andere school op te nemen voor collegiaal advies over opgaven in de digitale centrale examens.

Bij het corrigeren van digitale centrale examens in Facet is voor een docent te achterhalen hoeveel punten elk examen maximaal bevat en kunnen ook de automatisch scorebare vragen worden geraadpleegd. Hierdoor krijgt de docent een totaalbeeld van de scores die iedere afzonderlijke examenkandidaat heeft behaald. Graag adviseer ik deze docent, en ook alle andere docenten, om bij vragen over (digitale) centrale examens die niet door de informatie en de brochure op www.ikhebeenexamenklas.nl, worden beantwoord, contact op te nemen met het Examenloket via www.examenloket.nl. ♦

PIETER VAN DER BENT

clustermanager maatschappijgerichte vakken vmbo

INTERVIEW MET CORPORATE ANTROPOLOGE DANIELLE BRAUN

'WAT DOE IK AAN ALS IK GA ZWEMMEN?'

Da's gek. Zo luidt de prikkelende luidt de prikkelende titel van het onlangs verschenen boek dat corporate antropologe Danielle Braun schreef over wat wij zoal normaal vinden.

Het boek bevat talrijke voorbeelden uit binnen- en buitenland. Hoewel Braun zich niet zozeer op leraren richt, is het een handig boek voor docenten maatschappijleer! *M&P* legde Braun een aantal vragen voor.

IVO PERTIJS

An het begin van het boek schrijft u over de verwonderde blik van de antropoloog. Hoe belangrijk is het dat ook docenten maatschappijleer zich blijven verwonderen?

'Heel belangrijk. Probeer steeds van een afstandje naar cultuur te kijken. Zorg dat kinderen zich niet in hun standpunten of overtuigingen vast graven. Oefen in flexibiliteit. Laat leerlingen eens in elkaars schoenen staan als het over politieke of maatschappelijke thema's gaat. Daarvoor moet je als docent maatschappijleer ook zelf flexibel blijven. Waar zitten jouw -ismen en neem je die nog weleens onder de loep? In de trainingen *Deep Democracy* die ik vanuit de Academie voor Organisatiecultuur verzorg kun je die flexibele *mind* leren ontwikkelen. Dat is zeer bruikbaar in klassen.'

In uw boek beschrijft u de reactie van een Nederlandse jongen op afbeeldingen van de facekini, de bikini en de burkini. Leerlingen reageren doorgaans vanuit hun culturele basisovertuiging. Hoe moet een docent maatschappijleer hier volgens u mee omgaan?

'Wat ik altijd vertel is dat wat je op de plaatjes ziet, drie culturele antwoorden zijn op vragen die mensen zich overal op de wereld stellen - en dat het puur toeval is welk antwoord jij het beste vindt. Overal vragen mensen zich af "Wat doe ik aan als ik ga zwemmen?", of breder: "Welk deel van mijn lichaam bedek ik en wat laat ik zien en aan wie dan?". De antwoorden op zulke universele vragen is wat we cultuur noemen. De antwoorden heb je van huis uit meegekregen. Als jouw wieg ergens anders op de wereld had gestaan, of in een ander gezin, had je waarschijnlijk andere antwoorden gegeven. Ik zou leerlingen in gesprek laten gaan: Welke normen heb jij over kleding en bedekking van je lichaam? Zijn dat dezelfde als die van je ouders... en jouw kinderen, wat ga je die leren? Met kleding druk je cultuur uit. Een eigen identiteit. Kijk elkaar eens aan. Wat heb je vandaag aangetrokken aan kleding, sieraden, make-up, gadgets? Wat vertelt dat over jouw cultuur of opvattingen?'

U schrijft in uw boek over *the crazy ones* en verwijst daarbij naar verschillende artiesten en kunstenaars. Leren we het als volwassenen af om het 'gekke' te waarderen? Moeten docenten de relatief positieve houding van jongeren ten opzicht van het 'gekke' benutten?

'Mooie stelling. Ik denk dat we als mensen allemaal worden geboren met het universele dilemma tussen: wees jezelf en pas je aan. Bij iedereen, maar zeker bij jongeren, zie je dit heel sterk. Aan de ene kant wil je heel graag bij de groep horen. Kijk maar eens rond, verschillende groepjes in de klas kleden en gedragen zich hetzelfde, houden van dezelfde muziek enzovoorts. Dan ben je bezig met groepsvorming, met *togetherness*. Tegelijkertijd worden we geboren met een behoefte om ons te onderscheiden, op te vallen, anders te zijn: *me-ness*. Opvallende artiesten waarderen we vaak om hun lef om anders te zijn. Leuk om een groeps gesprek te voeren over: wees jezelf en pas je aan. Ben jij meer een *aanpasser* of een *wees-jezelf*? En welke voordelen en uitdagingen kom je dan tegen?'

Stel dat u een les maatschappijleer zou mogen geven, welk voorbeeld uit uw boek zou u dan zeker gebruiken om

15- tot 18-jarigen iets over andere culturen bij te brengen?

'Ik zou het verhaal vertellen over virtuele liefde in Japan, omdat we vaak zeggen: liefde is universeel. Maar zelfs dat is niet zo. Hoe we liefde beleven is ook per cultuur anders. Vervolgens zou ik ze zelf op internet laten zoeken naar *bijzondere, gekke* liefdesrituelen: bruidskidnapping in Kazachstan, een glas kapottrappen op een Joodse bruiloft... Ga maar speuren en uitwisselen. Ik zou ook het gesprek aangaan over wat beter werkt: een gearrangeerd huwelijk door je ouders of vrije keuze?' ♦

Danielle Braun, *DA'S GEK. EEN ANTROPOLOGISCHE KIJK OP 'NORMAAL'*, Uitgeverij Water, Hilversum, 2018

“

De juiste keuze...

In eerdere lessen hebben de begrippen *nature* en *nurture* centraal gestaan. In het kader van identiteitsvorming hebben wij gekeken naar wat de mens is aangeboren en wat is aangeleerd. In deze les maken wij een verdieping door naar criminaliteit te kijken. Waarom gaan mensen eigenlijk het slechte pad op? De studenten mogen eerst op voornoemde vraag reageren. Het daaropvolgend gesprek gaat voornamelijk over omgevingsfactoren. Gescheiden ouders, armoede en slechte vrienden. De meerderheid van de klas is het eens dat dit de meeste invloed heeft, op één fanatieke student na. Hij heeft aanzien in de klas, dus er wordt naar hem geluisterd. Volgens hem heeft het allemaal met keuzen te maken. Keuzen maken doe je met je brein en hij kan het weten want hij heeft alles meegemaakt. Hij vertelt over zijn situatie, de armoede die hij heeft meegemaakt, de gescheiden ouders die hij heeft en de oorlog in Irak. 'Oh en juf, ik had foute vrienden, echt hele foute', zegt hij terwijl hij mij indringend aankijkt, 'maar kijk waar ik nu ben? Ik heb de goede keuzen gemaakt, juf, en dat komt echt door mijn *nature*-eigenschappen.'

Hierop volgend krijgen ze van mij verschillende criminaliteitstheorieën die zowel het *nature*- of *nurture*-standpunt verdedigen. Ze gaan hier ook zelf mee aan de slag, door bronnen op te zoeken waarmee ze het antwoord op de gestelde vraag verder onderzoeken. Het wordt steeds aannemelijker dat omgevingsfactoren en daarmee *nurture* meer van invloed op crimineel gedrag is; al kan de wetenschap *nature*-eigenschappen niet geheel uitsluiten. De fanatiekeling houdt zich vast aan de theorie van Raine dat *nature* aannemelijk is binnen het verklaren van criminaliteit, maar dat dit ethisch niet is te onderzoeken. Ik bewonder zijn vastberadenheid.

En toch breng ik graag verwarring aan het einde van een drukke les. Ik schrijf het volgende woord op het bord: *diploma*. Ik teken twee pijlen, onder de eerste schrijf ik *onderwijs*, onder de andere zet ik een *euroteken*. De studenten kijken mij wazig aan, waarna ik hen de volgende vraag stel: 'Welke keuze maak je als je de volgende twee opties krijgt voor het verkrijgen van een diploma? De eerste route: je gaat naar school, geniet onderwijs en behaalt je diploma. De tweede route: je betaalt iemand op het Darkweb en ontvangt je diploma per post thuis'. De student die het de gehele les niet eens was met de *nurture*-standpunten roept het hardst door de klas: 'Ik geef drie *doezoe*'. Laat ik hopen dat hij die keuze nooit kan maken en met plezier mijn lessen blijft volgen. ♦

Hannelien Stoorvogel

”

VORMT TRUMP EEN REËLE BEDREIGING VOOR DE AMERIKAANSE DEMOCRATIE?

DEMOCRATIE IN GEVAAR

De afgelopen jaren verscheen menig boek over de crisis van de democratie en hoe die te bestrijden. Sinds Donald Trump het presidentschap veroverde komen daar uit de Verenigde Staten in hoog tempo boeken bij en is de toon somberder geworden.

HANS VAN DER HEIJDE

Daar is ook wel reden toe. Rondom 2000 bereikte het aantal landen met een democratisch staatsstelsel een recordhoogte, maar daarna trad een daling in. Dat blijkt uit de onvolprezen website van Freedom House, verplichte kost voor maatschappijleerdocenten. Binnen de Europese Unie wordt geworsteld met de vraag hoe de via verkiezingen aan de macht gekomen regeringen van Hongarije en Polen tot de democratische orde kunnen worden geroepen. In India lopen de grondrechten van de moslims gevaar, Turkije is al naar autoritair bewind afgegleden en in diverse Latijns-Amerikaanse landen is sprake van democratische recessie of erger (Venezuela!). Kortom, in menige (voorheen) democratie worden fundamentele beginselen van de democratische rechtsstaat niet langer gerespecteerd, kritische massamedia aan banden gelegd en door de machthebbers stelselherzieningen bewerkstelligd die hun positie consolideren.

AFGLIJDEN

Is ook Amerika aan het afglijden? Madeleine Allbright, voormalig Amerikaans minister van Buitenlandse Zaken, publiceerde recent *Fascism, a warning* en zei daarbij zo vaak dat ze Donald Trump niet van fascisme beschuldigde, dat het haar bedoeling leek hem met dat begrip te associëren. Vergelijk de mimiek en lichaamstaal van de huidige Amerikaanse president als hij massabijeenkomsten toe-

spreekt met oude film-beelden van Benito Mussolini en je ziet overeenkomsten die suggereren dat die Trump tot inspiratiebron hebben gediend. Op zichzelf genomen zegt dat echter weinig.

Onlangs verscheen van de Harvard-politicologen Steven Levitsky en Daniel Ziblatt *How democracies die*, een boek dat ook maatschappijleerdocenten houvast en zelfs direct toepasbaar lesmateriaal kan bieden. Democratieën kunnen sterven en dat is al vaak gebeurd. Op basis van historisch-vergelijkend onderzoek naar het sneven van democratieën in Zuid-Amerika en Europa analyseren de auteurs het hoe en waardoor. Het hoe loopt uiteen van militaire coups tot geleidelijke omvorming tot autoritaire staten door democratisch gekozen leiders. Maar bij al die verschillen ging aan het feitelijk einde van de democratie steeds min of meer geleidelijke erosie van democratische politieke cultuur en de bijhorende instituties vooraf, terwijl tegelijkertijd de hang naar autoritair politiek gedrag sterker werd, zowel bij politieke leiders en hun partij als bij een deel van de bevolking. Die erosie trad op binnen het democratische stelsel, dat dus van binnenuit en zonder (vooreerst) grondwettelijke grenzen te overschrijden werd uitgehold.

GEDRAGSINDICATOREN

Aan die analyse ontleen Levitsky en Ziblatt vier politieke gedragsindicatoren die wijzen op een dergelijk uithollingsproces, indicatoren die een plek verdienen in de eerstvolgende edities van maatschappijleermethoden:

1. afwijzing van of gebrekkige conformering aan democratische regels;
2. ontkenning van de legitimiteit van politieke opposenten;
3. het tolereren van politiek geweld, c.q. het niet krachtig afwijzen daarvan;
4. bereidheid tot de inperking van rechten van politieke opposenten, inclusief media.

De democratische regels waaraan de eerste indicator refereert zijn niet louter vastgelegde, constitutionele regels. Het gaat ook, en misschien wel vooral om politieke normen gekoppeld aan waarden van tolerantie en terughoudendheid. Levitsky en Ziblatt bedoelen in dit verband met tolerantie: aanvaarden dat ook politieke opposenten recht op manoeuvreerruimte hebben en compromisbereidheid tonen. Met terughoudendheid bedoelen ze: niet de grenzen willen opzoeken van wat (grond-)wettelijk nog is toegestaan om naar machtsvergroting te streven en politieke opposenten dwars te zitten. Men zou kunnen zeggen dat de grenzen van politiek handelen door de (democratische) geest van de wet moeten zijn ingegeven en niet slechts door de letter.

TRUMPOLINI

Het boek van Levitsky en Ziblatt voert meerdere landen in Europa en Zuid-Amerika op waarin de democratie op dit moment wordt uitgehold of al zover is uitgehold dat van autoritair bewind moet worden gesproken. De hoofdmoot van hun analyse is evenwel aan de Verenigde Staten

gewijd - en dus aan Trump. De auteurs tonen aan dat Trump gedurende zowel zijn campagne als zijn eerste jaar als president stevig op alle vier indicatoren scoorde. Dat hoeft niet per se te betekenen dat de Verenigde Staten hard op weg zijn naar een transformatie van een democratie naar een autoritaire staat. Zolang het systeem van *checks and balances* (het onderling en wederzijds controle en tegenmacht kunnen uitoefenen door instituties van het stelsel) functioneert, wordt een president met autoritaire neigingen en minachting van democratische mores effectief aan banden gelegd.

Ook andere factoren laten een zorgelijk beeld zien. Voorheen werden autoritaire neigingen van presidenten gedwarsboemd door Huis- en Senaatsmeerderheden van Republikeinen en Democraten, bijvoorbeeld bij Franklin D. Roosevelt. Ondanks nauwelijks verholen afkeer van Trump leggen de Republikeinse meerderheden in het Huis van Afgevaardigden en de Senaat Trump geen strobreed in de weg als hij democratische mores aan zijn laars lapt. De Republikeinse afkeer van de Democraten is groter en het lijkt wel alsof zij met Beëlzebub de Democratische duivel proberen uit te drijven. Omineus merken de auteurs op dat Mussolini in 1922 op soortelijke gronden in de regering van Italië werd binnengehaald.

RADICAAL

De Republikeinse afkeer van de Democraten gaat historisch veel dieper dan de Trump-era en is geworteld in de late jaren zestig van de vorige eeuw, toen de zwarte minderheid mede dankzij de Democratische president Lyndon B. Johnson eindelijk haar burgerrechten mocht gaan genieten. Terwijl de Democratische Partij (ook) de partij van de minderheden werd, ontwikkelden de Republikeinen zich tot de partij van het conservatieve deel van de blanke middenklasse, dat radicaler werd naarmate het haar dominante positie als sterker bedreigd ervoer.

Mediaspreekbuizen van de radicale conservatieven - meest in dienst van Fox-News - roepen al meer dan twintig jaar dat de 'echte Amerikanen' (= het (neo-)conservatieve deel van de blanke middenklasse) in een culturele oorlog met 'de' *liberals* zijn verwickeld. Daaronder vallen onder meer de burgerrechtenbeweging, feminisme, de milieubeweging, massamedia als CNN, MSNBC, *The New York Times* en *The*

Donald Trump (foto: Gage Skidmore)

Recep Tayyip Erdogan (foto: The Russian Presidential Press and Information Office)

Viktor Orbán (foto: Presidential Press and Information Office)

Washington Post, voorstanders van streven naar meer sociale gelijkheid, van positieve discriminatie van achtergestelde minderheden, van een door de overheid gegarandeerde gezondheidszorg (Obamacare), van beperkingen op wapenbezit en van het recht op abortus. Voor het gemak associëren deze spreekbuizen dat allemaal met de Democratische Partij. Aan de radicale rand van die (neo-)conservatieve beweging opereerde al de *Tea Party*, maar daar is *Alt Right* bijgekomen, dat dicht langs de grens van openlijk racisme balanceert.

Dat het permanent bezigen van oorlog retoriek het sociaal-politieke klimaat in Amerika vergiftigt, zal niemand verbazen. De Republikeinse politieke attitude die

zich op basis van dit culturele oorlogsdenken heeft ontwikkeld laat zich samenvatten met '*Do it, if it is not illegal*' (doe het als het volgens de letter van de wet niet illegaal is); het tegendeel van democratische terughoudendheid.

LICHTPUNTEN

Levitsky en Ziblatt leggen wat daaruit voortvloeit langs de lat van die vier indicatoren en hun conclusies zijn somber. Het gematigde midden werd en wordt leeggezogen door conservatief radicalisme en door radicale reacties daarop van hun critici. Soortgelijke tendensen uit de twintigste-eeuwse geschiedenis van andere landen leidden vrijwel allemaal tot de dood van hun democratieën. De auteurs blijven evenwel hoopvol. Mits de Democraten in november aanstaande in een van beide huizen in het Congres een meerderheid halen en mits zij die niet misbruiken om de Republikeinen met de gelijke munt van politieke obstructie terug te betalen, is terugkeer naar het respecteren van democratische mores door beide partijen mogelijk - en zal een Amerikaanse president met autoritaire neigingen, zoals die van Recep Tayyip Erdogan of Viktor Orbán, tijdig en effectief aan banden worden gelegd.

In die redenering zitten helaas zwakke punten. De kloof tussen Democraten en Republikeinen weerspiegelt een sociaal- en cultureel-politieke kloof, zoals de auteurs hebben aangetoond. Die zal moeten worden overbrugd. Het is zeer de vraag of wat op politiek-institutioneel niveau noodzakelijk is om de Amerikaanse democratie te redden, kan slagen zonder een proces van sociaal-politieke pacificatie.

Voorlopig kampt Amerika met een president die tegenstellingen versterkt in plaats van pacificeert. Wat zal hij doen als zijn presidentschap in gevaar komt? Levitsky en Ziblatt wijzen er met voorbeelden uit de recente geschiedenis op dat machthebbers met autoritaire ambities in een dergelijke situatie vaak voor een vlucht naar voren kiezen: ze maken dankbaar gebruik van een nationale of internationale crisis (of forceren die!), omdat de natie zich dan achter de leider pleegt te scharen. ♦

Hans van der Heijde is docent aan de lerarenopleiding (maatschappijleer en geschiedenis) van de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden en oud-hoofdredacteur van M&P.

LEERLINGEN VAN NIELS HOENDERVANGER WINNEN REGELMATIG PRIJZEN VOOR PROFIELWERKSTUKKEN

EEN GOEDE COACH BETAALT ZICH UIT

Bij het profielwerkstuk is de leerling aan zet.

Er woedt een eeuwige discussie of een docent vooral kennisoverdrager of begeleider moet zijn, maar bij de 'meesterproef' aan het eind van de schoolcarrière kan hij uitsluitend als begeleider optreden. In het voetbal wordt de rol van de coach hoog aangeslagen. In het onderwijs is daarvoor ook alle reden. Sommige docenten weten hun leerlingen opvallend vaak tot een winnend profielwerkstuk te inspireren.

Niels Hoendervanger is op dit terrein uitermate succesvol.

WOLTER BLANKERT

De meest prestigieuze prijs voor profielwerkstukken is die van de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen (KNAW) die voor elk profiel drie prijzen uitreikt. Dit jaar behaalde het werkstuk *Circular Cell* van Ajuna Soerjadi en Joske Wein over maatschappelijke barrières van de circulaire economie (zie kader) de tweede prijs binnen het profiel Economie en Maatschappij. Een toevalstreffer was dat niet, want geheel onafhankelijk daarvan kende ook de jury van de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLN) de eerste prijs aan dit werkstuk toe. Een *dubbel* dus: beker en kampioen. Voor Niels Hoendervanger was die waardering niet nieuw. Zijn leerlingen wonnen afgelopen jaren al verschillende prijzen. Hij geeft maatschappijleer en maatschappijwetenschappen aan het Stedelijk Gymnasium in Nijmegen en werkt daarnaast als vakdidacticus aan de eerste-graadsdocentenopleiding van de Radboud Universiteit. Geprobeerd is hem het geheim van zijn succes te ontfutselen. Of dat is gelukt, mag de lezer bepalen.

UITSTEKEND KLIMAAT

Niels Hoendervanger: 'Laat ik vooropstellen dat het om een succes van de leerlingen gaat, ik heb die werkstukken niet geschreven. Het klimaat voor maatschappijwetenschappen is bij ons op school uitstekend, wij konden als pilotschool voor het nieuwe programma fungeren. Dat programma sprak en spreekt onze leerlingen aan, juist omdat onderzoek daarin zo'n prominente plaats inneemt. Een leerling die dit vak kiest, kan niet zeggen: "Ik heb veel belangstelling voor het maatschappelijk gebeuren, maar eigen onderzoek kan me worden gestolen".

Over belangstelling hebben we niet te klagen. Dit jaar hebben we tachtig leerlingen in de vijfde, ongeveer een derde van het totaal, merendeels uit de profielen Economie/Cultuur en Maatschappij. Het gaat dus om drie klassen, met vier lessen in de vijfde en drie in de zesde. Mede daardoor hebben we een driekoppige sectie en ook dat is een pluspunt. Op een gymnasium heb je in principe goede leerlingen en onze school neemt de profielwerkstukken uiterst serieus. De begeleiding van een profielwerkstuk is gesteld op zeven uur (van een normjaar-taak) en in werkelijkheid ben je veel meer tijd kwijt, maar de school laat zien dat er belang aan wordt gehecht. Als ik een vijfde klas heb, gaat het doorgaans om circa tien profielwerkstukken - ongeveer twintig leerlingen - maar dat kan natuurlijk variëren. Als regel werken we met door de leerlingen zelf gevormde duo's. Een leerling die per se alleen wil werken, kan dat doen. Een belangrijk aspect van de begeleiding is te voorkomen dat bij een duo de taken te ongelijk zijn verdeeld. Als de een goed is in statistiek en de ander in achtergrondinformatie, dan vult dat elkaar mooi aan. Heel vaak zie je dat leerlingen elkaar stimuleren. Met beide leerlingen bespreek je inhoud en vorderingen, daarbij verwacht je van beiden voldoende inbreng'.

VOORBEREIDING

'Heel belangrijk is de voorbereiding in de vijfde klas. Daar besteden we zeven lessen aan het opzetten van een onderzoek en de weerslag daarvan in het profielwerkstuk. We refereren daarbij aan de onderzoeksvaardigheden en de domeinen van het examenprogramma, maar dat is geen bindend keurslijf. Leerlingen die een eigen, goed onderbouwde opzet voorstellen, kunnen hun gang gaan. In principe

Niels Hoendervanger,
Joske Wein en Ajuna Soerjadi
(foto: Stedelijk Gymnasium Nijmegen)

kunnen ze hun onderzoek in bijvoorbeeld een documentaire (film) gielen, al heb ik daar zelf nog geen ervaring mee. Belangrijk is dat leerlingen zichzelf in inhoud en vorm kunnen vinden, het gaat om een creatief proces dat je niet te veel moet willen sturen. Wel is het belangrijk dat een goed plan ook werkelijk tot iets concreets leidt, dat moet je ze steeds voor ogen houden. Bij die voorbereidingsuren benadruk ik dat ze niet te snel moeten kiezen en vooral hun onderwerp niet al te snel moeten afbakenen: "Oriënteer je breed, grasduin, lees je in". Zo kun je het latere onderwerp in een bredere context plaatsen en uit verschillende invalshoeken kiezen.

Verder komen onderzoekstechnieken aan de orde, de verantwoording en andere valkuilen. Eigen onderzoek is een eis. Daarin wordt doorgegaan naar de nodige literatuur verwezen, maar een werkstuk dat alleen daarop is gebaseerd hoort niet bij het vak. Daardoor is de kans op plagiaat niet erg groot. Ik let op taalgebruik en trek aan de bel als ik denk dat hier iets niet klopt. De opzet van het onderzoek wordt met ze besproken, dus dan moet je wel van goeden huize komen om met andermans veren te kunnen pronken. De meeste leerlingen willen dat ook helemaal niet, ze zijn trots op hun eigen vondsten.

De onderwerpen heb ik de laatste jaren nog wat meer afgebakend. In het verleden waren er nog weleens een soort marktonderzoeken, maar dat is toch meer het terrein van economie. De onderwerpen moeten binnen het vak liggen, dat snappen leerlingen heel goed - al blijven er altijd randgevallen.'

INSPIRATIEBRON

'Als school moet je bij die prijzen niet met een enorm aantal inzendingen komen. De eerste selectie vindt plaats door een commissie op school, dat is de eerste zeef. Die selecteert er een of twee. Daarna is het afwachten; je school kan niet elk jaar een prijs verwachten. Niet al onze profielwerkstukken zijn fantastisch. Bij sommige leerlingen stelt de eerste versie niet veel voor. Dat moet je dan duidelijk maken en suggesties doen om de zaak te verbeteren. Uiteindelijk bereiken ze vrijwel altijd wel een voldoende niveau, al kunnen daar veel inspanningen aan voorafgaan. Afgezien van die zeven voorbereidingslessen in de vijfde klas, werken de leerlingen in het vijfde en zesde jaar in hun eigen tijd aan hun werkstuk. Er wordt geen lestijd meer aan besteed, afgezien van het ingaan op een vraag of iets dergelijks. De verdere begeleiding en de beoordeling van tussentijdse versies vindt dus buiten lestijd plaats - na schooltijd of als een tussenuur van mij en leerlingen toevallig samenvalt. Het blijft leuk als je leerlingen in de prijzen vallen, maar dat is geen doel op zich. Het is een kroon op het werk van de betrokken leerlingen en een inspiratiebron voor de volgende klas.' ♦

PROFIELWERKSTUKPRIJS 2018

De NVLM reikt jaarlijks twee prijzen uit: één voor de havo en één voor het vwo. De winnende profielwerkstukken van dit en vorige jaren vindt u op de website van de NVLM (www.nvlm.nl), evenals de juryrapporten.

VWO - CIRCULAIRE ECONOMIE

Voor het vwo ging de prijs in 2018 naar Ajuna Soerjadi en Joske Wein van het Stedelijk Gymnasium in Nijmegen, met Niels Hoendervanger als begeleidend docent.

Het profielwerkstuk *Circular Cell, maatschappelijke barrières van de circulaire economie* gaat over een onderzoek onder scholieren over de acceptatie van hergebruikte spullen en van een verschuiving van eigendom naar lease.

Het volledige werkstuk, met verantwoording, is zowel te vinden op de website van de NVLM

(<https://nvlm.nl/wp-content/uploads/2018/09/PWS-MAW-winnaar-2018-VWO.pdf>) als op die van de KNAW (www.knawonderwijsprajs.nl/bestandenafbeeldingen/2018/circular-cell). De auteurs hebben bovendien de probleemstelling aanschouwelijk weergegeven op YouTube, dat goed bruikbaar is voor andere scholen om de discussie over duurzaamheid aan te zwengelen:

www.youtube.com/watch?v=DqJurBFpP08.

De NVLM-jury prijst onder meer: 'Een sterk opgezet sociaal-wetenschappelijk experiment. Het aantal respondenten is indrukwekkend. De onderzoekscyclus wordt voorbeeldig doorlopen. De statistische analyses overstijgen het niveau van vwo-6. De website is een waardevolle aanvulling.'

HAVO - ORGAANDONATIE

Voor de havo ging de prijs naar Esmee Hamberg en Esther Schaak van Greijdanus in Hardenberg, met mevrouw Borst als begeleidend docent.

Het profielwerkstuk heet als titel *Orgaandonatie: Welke aanpassingen in het Nederlandse donorbeleid zouden kunnen leiden tot een hoger percentage orgaandonoren in vergelijking met landen in Europa waar dit percentage hoog is?*

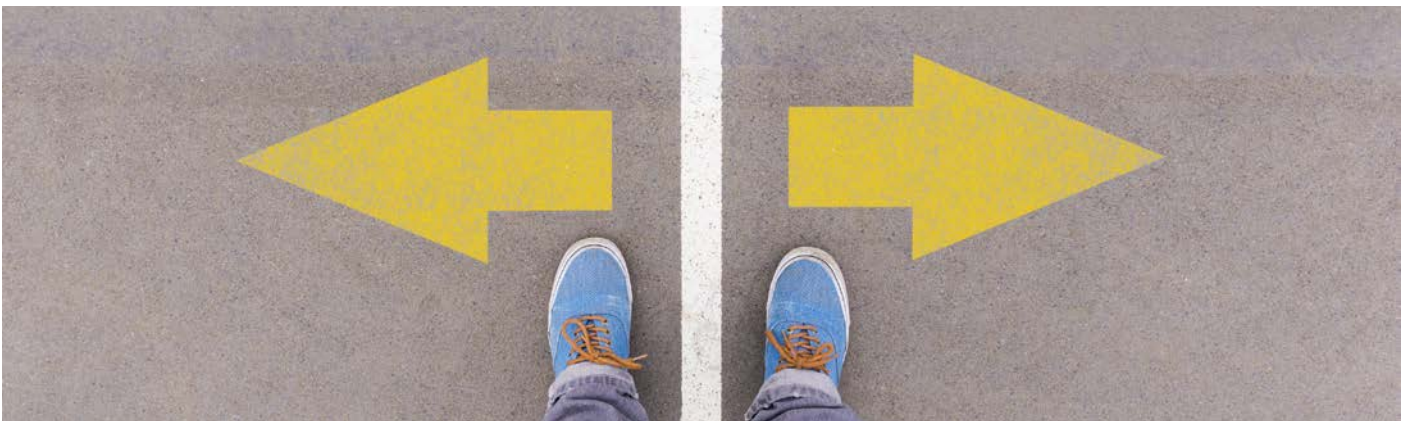
Het volledige werkstuk, met verantwoording, is te vinden op de site van de NVLM (<https://nvlm.nl/wp-content/uploads/2018/09/PWS-MAW-winnaar-2018-havo.pdf>).

De jury motiveert deze eerste prijs als volgt: 'Een maatschappelijk relevant onderwerp met nuttige onderzoeksresultaten waar de overheid wellicht nog wat aan heeft. Zeer goed geschreven profielwerkstuk waarin de leerlingen gebruik hebben gemaakt van een gedegen systematische aanpak vanuit de vergelijkende invalshoek. Dit werkstuk stak er met kop en schouders bovenuit.'

EIGEN KEUZE

'Mag ik meedoen vandaag?', wordt mij direct gevraagd als ik om tien uur het schooltje binnenkom.
'Natuurlijk, om half elf begin ik.'

ELSEMIK KEMKES

Dit jaar start ik op de School voor Democratisch Voortgezet Onderwijs De Vallei in Driel met maar liefst tien leerlingen voor het staats-examen maatschappijleer en vijf leerlingen die het examen maatschappijwetenschappen willen doen. Meesterschap noemen we dat. Daarnaast zijn er vijf leerlingen die willen snuffelen en onderzoeken; allemaal op havo- en vwo-niveau. Op De Vallei mogen de leerlingen zelf weten wat ze willen doen. 'Bank hangen' mag ook. Wel hebben ze regelmatig een coachgesprek. In de schoolkring bepalen de leerlingen met de consentmethode (zie: www.vodevallei.nl) vrijwel alles wat er op school gebeurt.

MIJN WERKWIJZE

Mijn lesschema is een half uur nieuws, een uur maatschappijleer, een uur maatschappijwetenschappen, met een extra kwartier voor de vwo'ers, en een half uur vragenles. Als ik om tien uur op school kom maak ik her en der een praatje met leerlingen of medewerkers. Ik pak een kopje koffie (Waar is de knijper met mijn naam zodat ik straks mijn kopje kan hergebruiken?), zoek uit waar ik dadelijk les geef en zet mijn spullen daar klaar. Sommige leerlingen komen kijken of de les al begint. Om vijf voor halfelf maak ik een rondje door de school. Ik loop langs alle ruimten en kondig aan dat en waar ik zo ga beginnen. Aan de leerlingen die hebben aangegeven iets met maatschappijleer of -wetenschappen te willen vraag ik speciaal of ze komen, maar ik laat ze vrij in hun keuze. Sommigen overleggen met mij wat ik precies ga doen en of ze daar zin in hebben. Sommigen zeggen dat ze zelf al het nieuws hebben gevolgd en vragen of dat genoeg is. Ik zeg ze dat meedoen handig is voor de les daarna, maar ik ga niet in discussie: zij maken zelf de keuze om wel of niet te komen. Jammer vind ik het wel als ze niet komen omdat ze bijvoorbeeld net een computer uit elkaar

hebben gesloopt en die nog in elkaar willen zetten, omdat ze met anderen een ingewikkeld spel aan het spelen zijn, omdat ze net uit een andere les komen en moe zijn of omdat ze gewoon geen zin hebben, maar ik ga ze niet dwingen want ik wil geen ongemotiveerde leerlingen. Bovendien leer je tien keer zo snel als je gemotiveerd bent.

Ik slik even bij afhakers en vraag wel of ze volgende week weer gevraagd willen worden. Gelukkig zijn er vaak weer nieuwe aanhakers. Regelmatig stellen de coaches mij voor aan leerlingen die een keer willen komen snuffelen. In de tijd dat ik nu op De Vallei les geef heb ik wel altijd leerlingen voor de les gehad.

MEEDENKEN

Na mijn rondje begin ik mijn les. De brainstorm levert een vol nieuwsbord op. Het is super differentiëren met 12- tot 18-jarigen met veel kennisverschillen. Bij de volgende lessen gebruik ik het nieuwsbord om uit te leggen wat een maatschappelijk probleem is en bij maatschappijwetenschappen is intersubjectiviteit met dit bord ook uit te leggen.

Ordehandhaving gaat meestal soepel, maar ik moet wel zorgen dat mijn lessen aantrekkelijk zijn - ook bij deze gemotiveerde leerlingen merk ik dat de aandacht wegzakt en dat er 'verkeerde activiteiten' ontstaan als ik bijvoorbeeld te lang op iets doorga, maar ze zijn er zo weer bij: discussie en meedenken zit in deze school ingebakken.

Na de lessen schrijf ik een kort verslagje en oefenstof (waar de leerlingen zelf om vragen!) in het elektronische schoolsysteem voor leerlingen, coaches en ouders. De leerlingen maken de school schoon, ik zeg gedag en ga naar huis met een tevreden gevoel. ♦

Elsmiek Kemkes is docent maatschappijleer en -wetenschappen op de School voor Democratisch Voortgezet Onderwijs De Vallei in Driel.

SCHRIJVERS EN TEKENAARS GEZOCHT

van 20 november tot 20 december 2018

Bestel nu het *gratis* Write for Rights-pakket!

Overal ter wereld klimt deze winter jong en oud in de pen. Ze schrijven brieven aan koningen, presidenten en ministers. Ze vragen om de vrijlating van mensen die gevangenzitten omdat ze een grote mond hadden of om discriminatie tegen te gaan. Ze schrijven groeten en tekenen kaarten. Zo steunen ze mensen die groot onrecht is aangedaan.

DOE OOK MEE

Schrijf en teken met jouw klas mee tijdens Amnesty's Write for Rights. Bestel het gratis schrijfpakket – met materialen voor een hele klas in het basis- en voortgezet onderwijs en het mbo – op amnesty.nl/schrijfpakket.

AMNESTY INTERNATIONAL

SCHRIJF ZE VRIJ!

ProDemos breidt dit najaar het aanbod educatieve programma's voor het voortgezet onderwijs in politiek Den Haag uit. Speciaal voor docenten die de hoogpunten van het Binnenhof willen bezoeken: de Eerste en Tweede Kamer en de Ridderzaal. Bovendien zijn de programma's toegespitst op het vmbo en havo/vwo en zitten ze zoals gebruikelijk boordevol interactieve onderdelen.

Nieuwe programma's om politiek Den Haag te ontdekken

Wetloop: Volg de weg van het wetsvoorstel.

voor vmbo

Tijdens dit programma bezoeken leerlingen de plekken die voorbij komen tijdens het ontstaan van een wetsvoorstel op het Binnenhof. Van wens tot wet. Aan het begin van de dag stemt de klas voor het wetsvoorstel dat die dag centraal komt te staan. Daarna kruipen de leerlingen in de rol van Kamerlid, minister, journalist of actieve burger. Zo ontdekken ze zelf hoe deze mensen invloed hebben op de

totstandkoming van de wet. De actieve burger en de journalist brengen het probleem onder de aandacht. De minister maakt (meestal) de wet en de Eerste en Tweede Kamerleden stemmen vervolgens voor of tegen. Leerlingen krijgen op deze manier een inkijkje in het wetgevingsproces en ervaren tegelijkertijd hoe zij zelf invloed kunnen uitoefenen.

Wie had de Macht?

voor havo/vwo

Tijdens dit programma duiken de leerlingen in de geschiedenis van de macht. Toen het Binnenhof werd gebouwd, was een kleine elite aan de macht. Tegenwoordig kan iedereen invloed uitoefenen op de politiek. Via historische personages zoals stadhouders, koningen en politici ontdekken de leerlingen hoe de macht door de eeuwen heen

is verschoven en burgers steeds meer rechten kregen. Het programma trekt deze ontwikkeling door naar het heden en daagt leerlingen uit om na te denken over het huidige parlementaire bestel en de toekomst van de democratie. Hoe zou hun ideale democratische samenleving eruitzien?

ProDemos
Huis voor democratie en rechtsstaat

Beide programma's duren ongeveer drie uur. Wetloop en Wie had de macht? worden vanaf 24 oktober aangeboden op de woensdag, donderdag en vrijdag, maar zijn nu al te boeken via prodemos.nl/pbsnieuw.

RECENSIES

VERBANDEN LEGGEN

In 2019 zal het nieuwe havo-examen maatschappijwetenschappen worden afgenomen. Reden voor een nieuwe examenbundel.

De examenbundels maatschappijwetenschappen die elk jaar door Thieme Meulenhoff worden uitgegeven bevatten oefenmateriaal waarmee leerlingen zich ook zelfstandig kunnen voorbereiden op wat er in het centraal examen wordt gevraagd. Bijzonder aan deze bundel is het feit dat 2019 het eerste jaar wordt waarin het nieuwe havo-examenprogramma wordt geëxamineerd. Hiermee verandert ook de inhoud van de examenbundel. Het onderdeel vaardigheden bestond voorheen uit vragen over 'Benaderingswijzen' en 'Spotprenten analyseren', maar die hebben plaats gemaakt voor vragen over 'Onderzoeksvaardigheden', 'Argumentatievaardigheden' en 'Statistisch materiaal interpreteren'. Omdat leerlingen in elk examen wel een aantal vragen krijgen waarbij zij deze specifieke vaardigheden moeten inzetten, is het hiermee mogelijk om gericht te oefenen op bijvoorbeeld onderzoek doen of tabellen lezen en er conclusies uit trekken. De inhoudelijke domeinen uit de oude examenbundels gingen over Politieke besluitvorming, Massamedia en Criminaliteit en rechtsstaat. Nu hebben deze domeinen Vorming, Verhouding en Binding als titel. De vragen in elk domein zijn vooral vragen over bijvoorbeeld het hoofdconcept Vorming en bij behorende kernconcepten, maar daarnaast zijn steeds ook vragen uit de andere domeinen opgenomen. Een kenmerk van dit nieuwe examenprogramma is namelijk dat leerlingen zelf - meestal binnen een specifieke actualiteit - verbanden moeten kunnen leggen tussen alle hoofd- en kernconcepten. Er is ook een oriëntatietoets opgenomen. Uit de scores die ze bij de 29 vragen halen, rolt een advies over welke inhoudelijke onderdelen ze nog niet goed beheersen, of dat de vaardigheden nog te wensen over laten. Het antwoordmodel van deze oriëntatietoets en het studieadvies op grond van deze toets zijn te vinden op de website van de uitgever. Tot slot zijn de pilotexamens van 2016, 2017 en 2018 opgenomen. Bij het antwoordmodel zoals het Cito dat heeft opgesteld, zijn nog toelichtingen geschreven. *WB*

Simon van den Broek, Inge Koppert, Lieke Meijs, Yolande Vonhoff en Winifred Wouters, EXAMENBUNDEL HAVO MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN 2018-2019, Thieme-Meulenhoff, Amersfoort, 218 bladzijden

SCHRIJNENDE AANKLACHT

Het huidige gebrek aan thermokleding bij Defensie valt in het niet bij het gebruik van ongedeelijke granaten in Mali, met dodelijke gevolgen.

Op 3 oktober 2017 is het Tweede Kamerdebat over de dood van twee militairen in Mali. Ze overlijden door een ondeugdelijke mortiergranaat die in een snikhete container werd opgeslagen. Dit debat leidt uiteindelijk tot het vertrek van minister van Defensie Jeanine Hennis. Het meeste rumoer komt van Kamerlid Thierry Baudet van Forum voor Democratie. Hij draagt tijdens dit debat militaire gevechtskleding. Hij wordt gesouffleerd door de strafrechtadvocaat Michael Ruperti en een vijftal zeer kritische commando's. Zij verzetten zich tegen het geldgebrek in de krijgsmacht, waardoor militairen zelf betalen om een deugdelijke uitrusting te hebben. Volgens hen zijn de ongelukken in Ossendrecht en Mali rechtstreeks terug te voeren op de bezuinigingen op onderhoud van militair materieel. Ze komen eind 2016 met een plan om meer doden te voorkomen. Het boek *Dood door eigen schuld* is het slotstuk van hun campagne. In dit boek wordt de toedracht van het mortierongeluk in Mali en de dood van een commando in een schiethuis in Ossendrecht in 2016 uit de doeken gedaan. Hoe kon dit gebeuren? Hoe werden de nabestaanden opgevangen? Voormalig *Telegraaf*-journalist Charles Sanders schetst in dit boek hoe 'onze jongens' door een 'organisatie in verval' in de steek worden gelaten en hoe nabestaanden te maken krijgen met een 'kille organisatie' die zich probeert in te dekken. Commando's die voor 'God, Koning en Vaderland' strijden worden in de steek gelaten. In het boek overheerst de schrijnende aanklacht, met veel aandacht voor de persoonlijke omstandigheden van de nabestaanden en die van Ruperti. Een strijd tussen goed en slecht. Dit maakt het boek goed leesbaar, maar minder geschikt als analyse van de achterliggende problemen en dilemma's van de Nederlandse krijgsmacht. Het boek eindigt met een moegestreden Ruperti, die de strijd tegen een 'veelkoppig monster' staakt. Hij heeft hoog spel gespeeld en is hierdoor 'aangeschoten wild' geworden. Hij gaat met pensioen. *BB*

Charles Sanders, DOOD DOOR EIGEN VUUR, Spectrum, Houten, 2018, 191 bladzijden

DEMOCRATIE OP PLAATSELIJK NIVEAU

In tegenstelling tot uitgebreide literatuur over parlementair Den Haag bestond tot voor kort nog geen overzichtswerk over de gemeenteraad.

De wortels van onze democratie liggen op plaatselijk niveau. Tijdens de republiek beleefden vroedschappen hun hoogtijdagen, de stadsbesturen stuurden het gewest aan en de gewesten het centrale gezag. Wel liep het toch al beperkte democratisch gehalte steeds verder terug. In 1814 werd het stadsbestuur gedegradeerd tot uitvoerder van het centrale gezag, tot de 'laagste' bestuurslaag. Bij de Gemeentewet van 1851 werden alle gemeenten op uniforme wijze ingericht, waarbij het verschil tussen steden en plattelandsgedebieden verdween en een gekozen gemeenteraad zijn intrede deed. Karakteristiek was lange tijd het monistisch karakter van het gemeentebestuur: de wethouders waren gekozen gemeenteraadsleden. Alleen de voorzitter van de gemeenteraad, de door de Kroon benoemde burgemeester, stond daarbuiten. Bij wet deed in 2002 het dualisme zijn intrede, wethouders werden meer en meer beroepsbestuurders, soms zonder binding met de gemeente. Na 2000 dwongen de gemeenteraden geleidelijk het recht af om de burgemeester te benoemen. De bevestiging door de Kroon werd een formaliteit. De gemeenteraad benoemt niet alleen, maar zet ook af. Van vrijwel onschendbaar vertegenwoordiger van het centraal gezag is de burgemeester iemand geworden die vooral een goede relatie met de gemeenteraad moet koesteren, zeker geen ondoordachte besluiten ter vernietiging aan een hogere instantie voorleggen, zoals in de oude situatie regelmatig gebeurde. In het boek komen veel meer facetten van de gemeenteraad aan bod. Onder meer de problemen bij fusies en deelname aan samenwerkingsverbanden, de controle op de nieuwe taken van de gemeente en zelfs de architectuur van gemeentehuizen. Een vierkoppige redactie en andere auteurs hebben de vijftien hoofdstukken voor hun rekening genomen. De redactie heeft zijn werk goed gedaan: vrijwel alle, zeer uiteenlopende, bijdragen kunnen boeien door de toegankelijke schrijfstijl. *WB*

Hans Vollaard, Geerten Boogaard, Joop van den Berg, Job Cohen en anderen, DE GEMEENTERAAD, ONTSTAAN EN ONTWIKKELING VAN DE LOKALE DEMOCRATIE, Boom, Amsterdam, 2018, 314 bladzijden

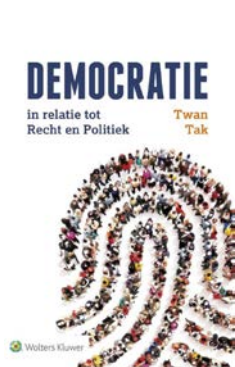

DE OBAMA-JAREN

'May you live in interesting times', zo luidt het apocriefe Chinese gezegde. De afgelopen tien jaar gold dat zeker voor de Verenigde Staten.

De rollercoasterachtige twee jaar onder Donald Trump trekken een grote schaduw over zijn voorganger Barack Obama. *We waren acht jaar aan de macht* van Ta-Nehisi Coates laat je voelen hoe buitengewoon deze acht jaar onder Obama waren. Hoe het was om als zwarte Amerikaan een zwarte president te hebben in een tot dan toe spierwit Witte Huis, wat er veranderde en wat er hetzelfde bleef en hoe het voelt om na die acht jaar te worden geconfronteerd met een president die in een aantal opzichten de tijd terug lijkt te draaien. Coates werpt zijn blik op de Obama-jaren met een collectie essays uit deze acht jaar, aangevuld en aangepast naar aanleiding van de verkiezing van Trump. Hoe werd Obama in de zwarte gemeenschap gezien? Leidde Obama onvermijdelijk tot Trump en het onverholven racisme dat sinds twee jaar de kop opsteekt? Coates vergelijkt de acht jaar van Obama met de periode van de reconstructie, net na de Amerikaanse Burgeroorlog, toen de zwarte bevolking meer rechten kreeg. Ook na deze periode kwam er een terugslag en probeerde men de status quo te herstellen. Ook besteedt Coates aandacht aan de roep om herstelbetalingen naar aanleiding van de slavernij. Coates is een aanhanger van Obama en is vanwege zijn goede band met de president aanwezig bij bijzondere gebeurtenissen, maar hij is ook kritisch. Had Obama de tegenbeweging niet moeten zien aankomen? Was hij niet te goed van vertrouwen? Had hij niet meer voor de zwarte bevolking moeten doen? Met een brede blik en terugkijkend naar het zwarte verleden dat daaraan voorafging schetst Coates een beeld van de Obama-jaren. De opkomst van de Tea Party, de *birtherists* (mensen die geloven dat Obama niet in de Verenigde Staten is geboren) en van Black lives matter, maar hij richt zijn blik ook op prominente zwarte figuren uit heden en verleden, zoals Jay Z, Malcolm X, Martin Luther King en dominee Jeremiah Wright. Dit prettig geschreven boek geeft een mooie weergave van de worsteling van een Afro-Amerikaanse intellectueel die de periode van Obama probeert te duiden. Niet op een klinische en afstandelijke manier, maar zoekend en persoonlijk. *BB*

Ta-Nehisi Coates, *WE WAREN ACHT JAAR AAN DE MACHT*, Spectrum, Houten, 2018, 379 bladzijden

INDIVIDUELE VRIJHEID

Iedere docent maatschappijleer zal een kritische benadering van onze democratische instellingen als een hoeksteen van het vak zien.

Elk nieuw boek met verrissende ideeën over dit onderwerp is daarom welkom. Hoogleraar staatsrecht Twan Tak schildert de huidige democratie in de zwartste kleuren af. Die zou in een crisis verkeren door de opkomst van populistische partijen en de voortdurende dreiging van aanslagen. Die analyse mist wetenschappelijke onderbouwing, maar als pakkend begin valt dat door de vingers te zien. De schrijver wijst op het gevaar van partijen die langs democratische weg de macht verwerven, om die vervolgens niet meer uit handen te geven. In dit verband kan de machtsgreep van Hitler niet diep genoeg in ons geheugen gegrift staan, terwijl ook onze eigen tijd tal van voorbeelden kent (AK-partij in Turkije en Fidesz in Hongarije). Ook in Nederland valt dit niet uit te sluiten, vanwege de heilig verklaarde parlementaire democratie met haar even heilige rechtspositivisme (= geldend, geschreven recht). De auteur hekelt daarom Piet Hein Donner, die de sharia onvermijdelijk leek als een meerderheid zich daarvoor zou uitspreken. Het boek vertoont een afwisseling van krasse meningen met handboekachtige teksten. De schrijver hanteert zijn eigen definities die eerder origineel dan werkbaar lijken. Volgens hem is democratie: 'De vrijheid tot keuzen die het individu maakt voor het leven in samenlevingsverband, in vol besef van zijn eigen verantwoordelijkheid voor die keuzen'. Binnen een natiestaat zou die kunnen gedijen, mits politieke partijen het veld ruimen. De Europese Unie is een usurpator van macht en per definitie ondemocratisch. Gekozen bestuurders moeten, Plato's advies in-dachtig, geen politici (*machtswellustelingen*), maar wijzen zijn. Ten slotte toont de schrijver zich een voorstander van het bindend referendum, zijn vrees voor de *dictatuur van de meerderheid* is hij plotsklaps kwijt. Voor een docent die elk boek over democratie verslindt, is het een soms boeiend boek, bij minder hongerige types zal de voorkeur uitgaan naar een dichter bij de realiteit staand werk. *WB*

Twan Tak, *DEMOCRATIE IN RELATIE TOT RECHT EN POLITIEK*, Wolters Kluwer, Deventer 2017, 404 bladzijden

MACHT ZET AAN TOT CORRUPTIE

Natuurkundige Tegmark probeert lezers uit te dagen om na denken over de toekomst in relatie tot technologie.

Hiervoor maakt hij gebruik van de bekende totalitaire dystopieën en libertaire utopieën. Alhoewel, Tegmark verdient meer krediet. Hij vervalt niet in zwart-witdenken, waarin technologie of het ultieme kwaad of een goede kracht is. Technologie kan beiden zijn. Dit is afhankelijk van de discussies die wij nu voeren. De auteur geeft aan dat het gevolg van deze discussies te belangrijk is om aan technici en wetenschappers over te laten. Daarom is zijn uiteenzetting een inleiding voor deze discussie. Wat is bewustzijn en kunstmatige intelligentie? Hoe moet wetgeving hierop inspelen en hoe groot zijn de kansen op softwarefouten? Het boek is een afwisseling tussen feitelijke en visionaire hoofdstukken. Dit is een sterk punt: de verbeelding van Tegmark zorgt ervoor dat de lezer ook over de technologische samenleving durft te dromen/denken. Soms gaan de voorbeelden een beetje krom. Zo worden het menselijk DNA en het brein met giga- en terabytes vergeleken, waarmee het *nature-nurture debat* in het voordeel van het *nurture-kamp* lijkt te worden beslecht (zitten hier niet meer haken en ogen aan?). Tegmark bespreekt de rol van technische *rationalisering* op wetgeving en de rechtsgang. De vraag of kunstmatige intelligentie/technologie de menselijke rechter kan vervangen is, gezien enkele ontwikkelingen in de rechtbank van Maastricht, uiterst actueel. Laat leerlingen deze tekst lezen en bespreek de voor- en nadelen van menselijke en technologische rechters. Als vervolgstap maken de leerlingen een poster met hypothesen over de positieve (groenblad) en de negatieve (roodblad) gevolgen van de 'robotrechter'. Ter afsluiting maken leerlingen individueel een essay/vlog/pitch over de (on)wenselijkheid van technologisering van rechters. Zoals Tegmark het wenste: de discussie over de toekomst in het klaslokaal. *KV*

Max Tegmark, *LIFE 3.0*, Maven Publishing, 2017, Amsterdam, 392 bladzijden

Coen Gelinck | www.nvlm.nl

REACTIE ONDERWIJSRAAD OP WETSVORSTEL BURGERSCHAP

De Onderwijsraad heeft eind september op verzoek van het kabinet een advies uitgebracht over het (concept-)wetsvoorstel van minister Slob waarin de nieuwe burgerschapsopdracht voor het onderwijs wordt geformuleerd. De Onderwijsraad vindt dat het huidige voorstel voor een wettekst nog te breed is en adviseert het kabinet de wet volledig op democratisch burgerschap te richten. De democratische rechtsstaat is immers het voorwaardelijk kader voor de pluriforme samenleving. De Onderwijsraad schrijft: 'De democratische rechtsstaat is de infrastructuur die aan waardenpluriformiteit voorafgaat'. De principes en uitgangspunten van de democratische rechtsstaat vormen de gemeenschappelijke kern van het burgerschapsonderwijs en horen daarom wettelijk verplicht te zijn. 'Het gaat om kennis over de democratische rechtsstaat en de democratische samenleving en de spelregels die daaraan ten grondslag liggen.' Maatschappelijke (sociaal-cultureel) burgerschap kan door scholen verschillend worden ingevuld en ook moreel burgerschap hoort niet in de wet thuis. Volgens de Onderwijsraad staat de politiek-juridische dimensie in de gemeenschappelijke kern van het burgerschapsonderwijs voorop. Nieuwsgierig naar de andere aanbevelingen van de Onderwijsraad? Ga naar www.onderwijsraad.nl en lees het gedegen en heldere 'briefadvies' van slechts 15 bladzijden.

BIJENKOMST STAATSCOMMISSIE PARLEMENTAIR STELSEL

Het NVLM-bestuur heeft voor de zomer gereageerd op de tussenstand van de Staatscommissie Parlementair stelsel. Die reactie leidde begin oktober tot een bijeenkomst van een aantal leden van de staatscommissie met ongeveer dertig leraren maatschappijleer, maatschappijkunde, maatschappijwetenschappen en burgerschap uit vmbo, havo, vwo en mbo. Tijdens de bijeenkomst stond één vraag centraal: welke bijdrage kan het onderwijs leveren om de democratische kennis en vaardigheden van leerlingen te versterken? De aanwezige leraren brachten het probleem in kaart en gaven de commissie een aantal aanbevelingen mee. Het NVLM-bestuur is blij dat deze uitwisseling tot stand kon komen en kijkt met belangstelling uit naar het eindrapport van de staatscommissie dat half december zal verschijnen.

ABRAHAM

De NVLM is op 19 september 1970 opgericht. Dat betekent dat de vereniging in 2020 Abraham, of beter gezegd Sara ziet. Het bestuur beraadt zich over een feestelijke en inhoudelijke aanpak om dit heugelijke feit te vieren. U hoort er tegen die tijd meer van.

HET D-WOORD

Een van de hoogtepunten van het parlementaire jaar is de opening ervan. Pracht, praal en politiek. Prinsjesdag draait vooral om de pracht en de praal, de Algemene Politieke Beschouwingen vooral om de politiek. In elk geval op het eerste oog. Letterlijk. Met de Glazen Koets - die ik persoonlijk veel mooier vind dan de Gouden Koets - de heren in jacquet en de dames met hoedjes.

Als je beter kijkt, zie je dat het een politieke dag is. Allereerst toont het ceremonieel onze constitutionele monarchie. Daarbij maakt men met de kledingkeuze soms een politiek statement, zoals met de keuze voor een bepaalde ontwerper of de vorm van het hoedje. Als je beter luistert, hoor je ook dat het een politieke dag is. Allereerst moet je letten op de verbale en non-verbale communicatie tussen de aanwezigen in de Ridderzaal. Het schijnt dat er tussen de beleefdheidsknikjes door zo nu en dan een openstaande rekening wordt besproken. Zoals tussen een minister en een Kamerlid van een andere coalitiepartij. Daarbij is er natuurlijk de inhoud van de troonrede. Geschreven door de ministers, uit-

MAATSCHAPPIJ & POLITIEK

is een uitgave van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat. Hierin zijn tevens opgenomen de mededelingen van de NVLM. De redactieleden zijn in hun journalistieke werkzaamheden onafhankelijk.

REDACTIE

Ivo Pertijs
hoofd-
redacteur

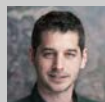
Bas
Banning

Marian
van den
Berge

Wolter
Blankert

Vincent
de Geus

Janine
Middelkoop

Koen
Vossen

COLUMNISTEN

Stef
van der
Linden

Hennelien
Stoorvogel

EINDREDACTIE Maarten Cras

ART DIRECTION Jenny Kan | jenniness.com

OPMAAK Lidewij Spitshuis | lidewij.net

OMSLAGFOTO

Katy Perry in concert
(foto: Marcen 27 / Wikimedia Commons)

DRUK EDG Media

UITGEVER ProDemos

REDACTIESECRETARIAAT

ProDemos, Hofweg 1H
2511 AA Den Haag
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl
www.maatschappijenpolitiek.nl

ABONNEMENTSPRIJZEN M&P

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl

NIEUWE ABONNEMENTEN

Nieuwe abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Afhankelijk van de ingangsdatum wordt een evenredig gedeelte van de prijs van een jaarabonnement in rekening gebracht. Meld u aan via www.maatschappijenpolitiek.nl/abonnements. Abonnees kunnen adreswijzigingen doorgeven door een e-mail te sturen aan m&p@edg.nl.

AUTEURSRECHT

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd zonder voorafgaande toestemming van de redactie met uitzondering van de tekst van het leerlingenmateriaal, indien dit geschiedt zonder winst oogmerk. In alle gevallen dient de bron duidelijk te worden vermeld.

ADVERTENTIES

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl.
Of op aanvraag bij de uitgever,
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl

KOPIJ EN MEDEDELINGEN

Bijdragen naar het redactiesecretariaat.

gesproken door de koning. De ministers hadden de koning ditmaal vooral een opsomming van maatregelen en cijfers gegeven.

Vooraf stelden velen de vraag hardop en vroegen anderen het zich in stilte af: zou de koning het D-woord moeten uitspreken? Jawel, zo ongeveer halverwege de rede klonk daar: 'De vennootschapsbelasting wordt lager en de dividendbelasting wordt afgeschaft'. In vele reacties en duidingen na de ceremonie in de Ridderzaal ging het hierover. Pracht, praal en politiek op Prinsjesdag.

Op de derde woensdag en vrijdag van september vonden de Algemene Politieke Beschouwingen plaats. Het debat over de regeringsplannen voor het komende jaar. De kans voor fractievoorzitters om hun visie op het land uiteen te zetten. De mogelijkheid voor de minister-president om zijn verhaal te vertellen en zijn beleid te verdedigen. Minder pracht en praal, meer politiek.

Tijdens de beschouwingen speelden ook een aantal D's een rol. Allereerst was er debat. Tussen coalitie en oppositie, maar zeker ook tussen coalitiepartijen onderling. Dan waren er Denk en de PVV, die elkaar van alles toewensten, behalve veel goeds, en was er de D66-leider die werd aangesproken op mogelijke zaken uit de privésferen. Dat was alleen nog maar dag één.

De tweede dag van de beschouwingen startte vrijwel meteen met de D van dividendbelasting. Ondanks vele kritieken van de - op dit dossier eensgezinde - oppositie, verdedigde de minister-president zijn beleid. Op deze dag stond ook de D van dualisme centraal. Het werd wel duidelijk dat niet alle voorstellen en bijdragen binnen de coalitie in 'achterkamers' waren 'voorgekookt' of 'afgestemd'. Sommigen kwalificeerden dit als winst voor het democratisch debat. Anderen hekelden de strijd op de vierkante meter, die aan het einde van de dag geen ander beleid opleverde.

Dit brengt mij op twee essentiële D-woorden in deze tijden: duurzaamheid en democratie. En dan heb ik het niet over klimaatakkoorden en klimaattafels, hoe belangrijk deze ook zijn, maar over duurzaam vertrouwen en duurzame betrokkenheid - in en bij onze democratie. Dit gaat voorbij pracht, praal en politiek, maar is cruciaal voor het voortbestaan ervan. Dat lijkt me ~~dividend~~ evident. ♦

Hans Tennissen

Save the date

DOCENTENDAG MAATSCHAPPIJLEER

15 februari

2019

De Docentendag Maatschappijleer is de jaarlijkse vakconferentie voor docenten maatschappijleer, maatschappijkunde, maatschappijwetenschappen en burgerschap. Een dag (én avond) boordevol lezingen, workshops en excursies.

Avondprogramma

Donderdag 14 februari 2019

Eerste Kamer der Staten-Generaal, Den Haag

Dagprogramma

Vrijdag 15 februari 2019

Grote Kerk en ProDemos, Den Haag
De dag begint met een openingslezing, hierna volgen twee rondes waarin u kunt kiezen uit workshops, lezingen en excursies. De derde ronde is een afsluitende plenaire sessie.

Het avond- en dagprogramma worden afgesloten met een borrel.

Ook voor
docenten
Burgerschap!

Inschrijven kan vanaf
maandag 3 december 2018.
Wees er snel bij!

prodemos.nl/docentendag

ProDemos

